

GAZALİ'NİN "FADA'İH AL-BÂTİNİYYE" ADLI ESERİ BAĞLAMINDA HAŞHAŞİLİK ELEŞTİRİSİ

A Critique of the Assassins (Hashashin) in terms of Al-Ghazali's The Scandals of the Esotericists (Fada'ih al-Batiniyya)

İlhan Yıldız

Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi Felsefe Bölümü, Çankırı/Türkiye
ilhanyildiz@karatekin.edu.tr

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 05.08.2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 08.10.2025

Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2025

DOI: 10.71096/cakutad.1757778

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Hakem / Çift Kör Hakem

Double anonymized - Two External

Atıf | Citation

Yıldız, İ. (2025). Gazali'nin "Fada'ih al-Batiniyye" Adlı Eseri Bağlamında Haşhaşilik Eleştirisi. ÇAKÛTAD, 5 (2). s. 82-104.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve yazarının sorumluluğunda olduğu beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Etik Kurul İzni | Ethics Committee Permission

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır.

Ethics committee permission is not required for this study. No research has been conducted on any living creature (human or animal).

Finansman ve Çatışma Beyanı | Grant Support and Conflict of Interest

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması olmadığını ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

The author of the article declares that there is no financial conflict of interest with any institution, organization, or person related to this study and that there is no conflict of interest between the authors.

Öz

Bu çalışma, Gazali'nin Bâtınlığa —özellikle Haşhaşilik/Nizârî-İsmailî düşüncesine— yönelttiği eleştirileri sistematik olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Gazali'nin tenkitlerinin yalnızca teolojik bir reddiye niteliği taşımadığı; aynı zamanda epistemolojik, sosyo-politik ve ontolojik boyutlar içerdiği ortaya konulmaktadır. Ona göre Bâtınlık, dinî otoriteyi masum imamlar etrafında merkezileştiren kapalı, hiyerarşik ve dogmatik bir yapı inşa etmekte; böylece bireyin doğrudan vahiy kaynaklarıyla ilişkisini sınırlandıran bir otorite anlayışı geliştirmektedir. Gazali, bu yaklaşımın hem toplumsal düzeni hem de dinî bilginin sahih biçimde aktarımını zedelediğini vurgulayarak kapsamlı ve köklü bir eleştiri ortaya koymaktadır. Araştırma, öncelikle Fedâihu'l-Bâtiniyye el-Müstazhiri adlı eser esas alınarak, Gazali'nin temel reddiye literatürüne dayanan metin çözümlemesi yöntemiyle yürütülmüştür. Ayrıca Gazali'nin Bâtınlık karşıtı külliyatının önemli bir halkasını oluşturan Kavâsimü'l-Bâtiniyye adlı eserin, önceki metinleri tamamlayan ve aynı temaları daha ayrıntılı biçimde genişleten bir devam çalışması olduğu vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra İsmailî düşüncenin oluşumunda etkili olan Antik Yunan felsefesi, Yeni-Platoncu metafizik, gnostik gelenekler ve erken dönem Şiî öğretiler dikkate alınarak kapsamlı bir karşılaştırmalı arka plan analizi yapılmıştır. Bu çerçevede Bâtınî doktrinin te'vil-talim teorisi, nübüvvet ve ulûhiyet tasavvuru, imamet doktrini ve ahiret anlayışı ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Gazali, özellikle bilgi otoritesinin imamda toplandığı talim ilkesini, akıl-vahiy dengesini bozan ve te'vili keyfiliğe açık hâle getiren sınırlayıcı bir epistemolojik model olarak eleştirmektedir. Sonuç olarak çalışma, Gazali'nin Bâtınlık eleştirilerinin yalnızca ilmî bir polemik değil, aynı zamanda Abbâsî-Selçuklu siyasal bütünlüğünü korumayı amaçlayan bir ideolojik müdahale niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle Gazali'nin ilgili eserleri, hem dinî-entelektüel geleneği savunan bir müdafaa hem de dönemin siyasal düzenini meşrulaştıran bir karşı söylem olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam düşüncesi, Gazali, Bâtınlık, İsmaililik, talim.

Abstract

This study aims to systematically analyze al-Ghazālī's critiques of Bātinism—particularly the Ḥaṣḥāshīya/Nizārī-İsmā'īlī doctrine. It demonstrates that al-Ghazālī's objections are not merely a theological refutation but also encompass epistemological, socio-political, and ontological dimensions. According to al-Ghazālī, Bātinism constructs a closed, hierarchical, and dogmatic structure by concentrating religious authority exclusively in the infallible imams, thereby restricting the individual's direct engagement with the revealed sources. Al-Ghazālī argues that this approach undermines both social order and the sound transmission of religious knowledge, and he therefore develops a far-reaching and fundamental critique. The research is conducted through textual analysis based primarily on *Fedā'ih al-Bāṭiniyya-al-Mustazhiri*, one of al-Ghazālī's principal anti-Bāṭinī works. In addition, the study highlights the significance of *Kawāsim al-Bāṭiniyya*, an important component of al-Ghazālī's anti-Bāṭinī corpus, which expands and elaborates upon the themes addressed in his earlier writings. A comparative background analysis is further provided by examining the philosophical and intellectual currents that shaped Ismā'īlī thought, including Ancient Greek philosophy, Neoplatonic metaphysics, Gnostic traditions, and early Shī'ī teachings. Within this framework, key elements of Bāṭinī doctrine—such as the theory of ta'wīl-ta'lim, conceptions of prophecy and divinity, the doctrine of imamate, and eschatological beliefs—are examined in detail. Al-Ghazālī particularly critiques the principle of ta'lim, which concentrates epistemic authority in the imam, viewing it as a restrictive model that disrupts the balance between reason and revelation and renders interpretive practice vulnerable to arbitrariness. The study concludes that al-Ghazālī's critique of Bātinism is not merely an intellectual polemic but also an ideological intervention intended to preserve the political unity of the Abbasid-Seljuk order. Accordingly, his works function both as a defense of the religious-intellectual tradition and as a counter-discourse legitimizing the sociopolitical order of his time.

Keywords: Turkish-Islamic Thought, Ghazālī, Bātinism, Ismā'īlism, Ta'lim.

Giriş:

11. yüzyılın son çeyreğinde İslam düşüncesinin yönünü belirleyen iki karşıt figür olarak öne çıkan Gazali (1058-1111) ve Hasan Sabbâh'ı (1037-1124), bilgi üretiminin meşruiyeti, otoritenin temellendirilmesi ve kriz anlarında entelektüel stratejilerin inşası bağlamında dikkate değer bir karşılaştırma alanı sunar. Bu çalışma, söz konusu iki düşünürün epistemolojik tavırlarını, otorite anlayışlarını ve bilgi-iman ilişkisine dair yaklaşımlarını karşılaştırmalı bir düzlemde analiz ederek, dönemin entelektüel ikliminde şekillenen epistemik ve siyasal gerilimlerin derin yapısını çözümlemeyi amaçlamaktadır. Gazali'nin ahlak merkezli epistemik tasavvuru ile Hasan Sabbah'ın merkeziyetçi ve dogmatik yapı üzerinden inşa ettiği alternatif modeli arasındaki zıtlık, yalnızca dinî yorum farkı olarak değil; aynı zamanda siyasal pratik, liderlik formu ve bilgiye erişim rejimi bakımından da anlamlı bir karşıtlık teşkil etmektedir. Bu analiz, her iki figürün tarihsel bağlam içindeki etkilerini değerlendirerek dinî örgütlenme biçimleri ve entelektüel üretim süreçlerine dair kavramsal bir çerçeve sunmayı hedefler.

İmam Gazali'nin Bâtınîlik eleştirilerini sistematik biçimde çözümlemeyi amaçlayan çalışma, karşılaştırmalı tarihsel analiz yöntemine dayanmaktadır. Araştırmada metin çözümlemesi, bağlamsal tarih okuması ve kuramsal modelleme teknikleri, incelemenin temel dayanaklarını oluşturmaktadır. Özellikle Gazali'nin Fedâ'îhu'l-Bâtıniyye adlı eseri merkez olmak üzere, Kavâşımu'l-Bâtıniyye, Kânûnü'l-Küllî fi't-Te'vîl, Kıştâsü'l-Müstakîm, el-Munkız mine'd-Dalâl, Fayşalu't-Tefrika ve İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn gibi temel kaynaklar disiplinlerarası bir yaklaşımla incelenecektir. Araştırmada Gazali'nin bilgi teorisi, dinî otorite anlayışı ve toplumsal-siyasal düzen tasavvuru, Bâtınîlik eleştirisi bağlamında çok boyutlu olarak ele alınacaktır. Batılı araştırmacılar bu grubu "Haşhaşilik" olarak adlandırırken Müslüman müellifler "İsmaililik", "Nizârîlik", "Bâtınîlik" veya "Nizari-İsmaililik" terimlerini kullanmıştır. Gazali, erken dönemde yazdığı Kavâşımu'l-Bâtıniyye ve Fedâ'îhu'l-Bâtıniyye adlı eserlerinde bu grubu "Bâtınîlik" olarak tanımlamış ancak yaşamının sonlarına doğru yazdığı el-Munkız mine'd-Dalâl adlı eserinde onları "Talimiye" olarak adlandırmıştır (Gazali, 2018, s.105). Gazali'nin bu yapıya yönelik geliştirdiği eleştirel dilin sadece kelami bir tartışmayla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda derin epistemolojik, hermenötik ve siyasal boyutlar içerdiği vurgulanacaktır. Bu çerçevede, imam merkezli yorum anlayışına karşı geliştirilen ve akıl-vahiy dengesine dayanan eleştirel model, dönemin entelektüel bağlamı içerisinde detaylı bir şekilde analiz edilecektir.

Günümüzde Hasan Sabbah ve Haşhaşilik hareketi üzerine yapılan en önemli akademik çalışmaların büyük ölçüde Batılı araştırmacılar tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Sabbah'ın düşünsel mirası ve pratik faaliyetleri, klasik dönem İslam kaynaklarının yanı sıra özellikle Mars-hall Hodgson, Bernard Lewis ve Farhad Daftary gibi modern araştırmacıların eserleri sayesinde daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilebilmiştir. Bu isimlerden Hodgson'un Haşhaşilik hareketine dair yaptığı yapısal analizler, Sabbah'ın sadece bir şiddet figürü olarak değil, aynı zamanda ideolojik temelleri sağlam bir örgüt teorisyeni olarak anlaşılmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Sabbah ve Haşhaşiler hakkındaki tarihsel bilgilerin önemli bir bölümünün Batılı seyyah ve yazarların kayıtlarında korunmuş olması dikkat çekici bir durumdur. Bu durumun temelinde, Sabbah'ın Haçlılar ile olan ilişkilerinde takiyye (gizlenme) stratejisine başvurmamasına rağmen Müslüman otoriteler karşısında sistematik bir gizlenme politikası izlemesi yatmaktadır. Bu farklı yaklaşım, Batılı kaynaklarda Haşhaşilere dair daha detaylı ve güvenilir bilgilerin bulunmasını sağlamıştır. Bu çalışmada söz konusu tarihsel gerçeklik göz önünde bulundurularak Batılı akademik kaynaklara özel bir ağırlık verilmiştir. Hasan Sabbah ve Haşhaşilik hareketine ilişkin değerlendirmelerde hem klasik İslami kaynaklar hem de Batılı araştırmacıların eserleri karşılaştırmalı olarak ele alın-

mış, böylece konuya daha bütüncül bir perspektiften bakılması hedeflenmiştir. Özellikle Hodgson, Lewis ve Daftary'nin çalışmaları, bu araştırmanın temel referans kaynakları arasında önemli bir yer tutmaktadır (Hodgson, 2005, s. 30).

Tarihsel kaynaklar incelendiğinde, Hasan Sabbah ve Haşhaşilik hareketine dair genellikle son derece olumsuz bir dilin hâkim olduğu görülmektedir. Bağdâdî'nin "el-Fark Beyne'l-Firak", Nizâmülmülk'ün "Siyâsetnâme", Ata Melik Cüveynî'nin "Târîh-i Cihângüşâ", İbnü'l-Esîr'in "el-Kâmil fi't-Târîh" gibi Sünni kaynaklarının yanı sıra, Şîî tarihçi Reşîdüddin Fazlullah el-Hemedânî'nin "Câmiu't-Tevârîh" adlı eserlerinde bile bu harekete karşı sert bir üslup dikkati çeker. Özellikle Cüveynî'nin eserinde Haşhaşiler için "melunlar", "şer odakları", "sapıklar", "mülhidler" gibi ifadelerin yanı sıra, Hasan Sabbah için "yalancı" ve "düzenbaz" gibi ağır suçlamalar yer almaktadır (Cüveynî, 2013, s. 542-546).

Bu genel eğilime karşın, Gazali'nin "Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye" adlı eserinin nispeten daha objektif bir yaklaşım sergilediği söylenebilir. Gazali, "el-Munkız mine'd-Dalâl" adlı eserinde, sadece Hasan Sabbah'ın "Usûlü'l-Erbaa" gibi kitabını incelemekle yetinmediğini, aynı zamanda bu yapıya katılıp sonradan ayrılanlarla görüşmeler yaptığını ve gözlemlerde bulunduğunu belirtmektedir (Gazali, 2018, s. 105-107). Bu metodolojik titizlik, Gazali'nin eleştirilerini daha nesnel bir temele oturtmasını sağlamıştır.

Bu makale, söz konusu tarihsel mirası ele alırken çağdaş İsmaili araştırmacı Farhad Daftary'nin eserlerinden de yararlanarak konuyu mümkün olduğunca tarafsız bir şekilde ele alma çabasıdır. Çalışma, tarihsel olguları yalnızca klasik kaynakların perspektifinden değil, aynı zamanda modern kriz teorileri, dinî retoriğin araçsallaştırılması ve karizmatik liderlik üzerine geliştirilen sosyolojik modeller ışığında da değerlendirmektedir. Bu çok yönlü yaklaşım, hem tarihsel bağlamın daha iyi anlaşılmasını sağlamakta, hem de güncel sosyal bilim paradigmalarıyla bağlantı kurarak konunun daha nesnel bir şekilde tartışılmasına olanak vermektedir.

Gazali'nin düşünsel pozisyonu, yalnızca Haşhaşiliğe karşı yazdığı polemik metinlerle sınırlı değildir. Onun temel hedefi, ahlaki bir toplum düzeni inşa etmek, epistemolojik güvenliği sağlamak ve bireysel bilinç ile toplumsal istikrar arasında dinamik bir denge kurmaktır. Akıl, kalp ve vahiy arasında kurduğu ontolojik denge, Gazali'nin bilgi anlayışını çok katmanlı bir yapıya kavuşturur. Otoriteyi mutlak biçimde meşrulaştırmak yerine, dinî bilinci sorgulama ve yeniden inşa etme çabasıyla hareket eder.

Hasan Sabbah ise bilgiyi ezoterik bir hakikat katmanına dayandırır. Bilgiye erişim seçilmiş bireylerle sınırlıdır ve bu yapı katı bir hiyerarşi içerisinde işler. Fedailik kurumu, sadece fiziksel eylem değil, aynı zamanda ideolojik disiplini sürdürmenin bir aracıdır. Alamut Kalesi, klasik anlamda bir askerî üs olmaktan öte, bir zihinsel dönüşüm merkezidir. Sabbah'ın metinlere uyguladığı çok katmanlı hermenötik yaklaşım, onu geleneksel Sünni yorumlarla keskin biçimde karşılaştırır (Reşîdüddin, 2010, s. 133).

Bu çerçevede, Gazali'nin temsil ettiği yapı; akla dayalı, ahlak merkezli, açık bir entelektüel evren sunarken Hasan Sabbah'ın yaklaşımı, merkeziyetçi, dogmatik ve kontrolcü bir bilgi rejimi etrafında şekillenen kapalı bir yapıyı temsil eder (Arayancan, 2023, s. 29-31). Her iki figürün de tarihsel bağlamları içinde işlevsel modeller oluşturduğu ancak bıraktıkları mirasın nitelik itibarıyla oldukça farklı epistemolojik ve etik zeminlere dayandığı görülmektedir.

Gazali ile Hasan Sabbah arasındaki karşıtlık, yalnızca iki teolojik pozisyonun değil; aynı zamanda farklı liderlik biçimlerinin, bilgiye erişim rejimlerinin ve kriz anlarında geliştirilen iktidar stratejilerinin karşılaştırılmasıdır. Gazali'nin temsil ettiği ilkeli, ahlak merkezli ve sorgulayıcı

liderlik modeli; Sabbah'ın karizmatik, dogmatik ve şiddet merkezli otoriter modeliyle köklü bir zıtlık içerisindedir. Bu karşıtlık, günümüzde bilgi üretimi, dinî yapıların meşruiyet krizi ve toplumsal direniş stratejileri bağlamında işlevsel bir çözümlenme aracı olarak değerlendirilebilir.

Tarihsel karşılaştırmalar, yalnızca geçmişini anlamaya değil; aynı zamanda kriz anlarında geliştirilebilecek stratejik yönelimlerin inşasına da katkı sunar. Bu nedenle Gazali ve Hasan Sabbah'ın temsil ettikleri paradigmlar, yalnızca akademik değil; aynı zamanda etik, sosyolojik ve politik açılardan da yeniden düşünülme hak eden derinlikli örnekler sunmaktadır.

Bu karşılaştırmalı analiz, Gazali ile Hasan Sabbah'ın yalnızca tarihsel figürler olarak değil; aynı zamanda alternatif bilgi rejimleri, siyasal tahayyüller ve liderlik modelleri üretmiş entelektüel odaklar olarak yeniden değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Metodolojik çeşitlilikle derinleştirilen bu okuma, dinî düşüncenin kriz dönemlerinde nasıl dönüştürebileceğine dair kuramsal bir tartışma zemini sunar. Gazali'nin akıl ile vahiy arasında kurduğu dengeye karşılık, Sabbah'ın mistik disiplin ile mutlak itaat arasında ördüğü yapı, iki ayrı gelecek tahayyülünün tezahürü olarak düşünülmelidir. Her iki figürün bıraktığı tarihsel tortu, yalnızca kendi dönemlerini değil, çağdaş epistemolojik ve politik krizlerin çözümlenmesini de mümkün kılan örüntüler üretmektedir.

1. Bâtnilik Kavramı ve Epistemolojik Temelleri

Bâtnilik, özellikle Şîî-İsmailî gelenekte ortaya çıkan ve metinlerin çok katmanlı anlamlar taşıdığını savunan bir yorum geleneğidir. Bu anlayışa göre Kur'an ve hadis gibi kutsal metinlerin yalnızca görünen (zahir) anlamları değil, aynı zamanda sembolik, sezgisel ve metafizik boyutlarda gizli anlamları (bâtin) vardır. Bu gizli anlamlara ise ancak masum ve yetkin imamlardan oluşan bir otorite sayesinde ulaşılabileceği ileri sürülür. Bu yönüyle Bâtnilik, sıradan bir hermenötik modelin ötesinde, dinî otorite ve meşruiyet üzerine kurulu ayrı bir epistemoloji oluşturur (Watt, 1989, s. 130). Gazali, eserlerinde bu Bâtnî yaklaşımı sert bir şekilde eleştirerek hem bilgi teorisi açısından sakıncalarına dikkat çekmiş hem de bunun toplumsal ve siyasal sonuçlarını irdelemiştir (Nasr, 2006, s. 67).

Bâtnilik terimi, İslam mezhepleri tarihinde genellikle İsmailîlik mezhebiyle özdeşleşen ancak bununla sınırlı olmayan bir kavramdır. Bu yaklaşım, İslam dininin zahiri (görünür) öğretilerinin ötesinde derin ve gizli manalar bulunduğunu kabul eder. Bâtnîler, dini metinlerin herkesçe anlaşılabilir lafzi anlamlarının ötesinde, yalnız belirli kişilerin çözüp yorumlayabileceği sırlar taşıdığına inanır. Bu yorum modeli, ilk bakışta masum bir *te'vil* (yorum) çabası gibi görünse de aslında bilgi üzerinde tekel kuran bir otorite anlayışını beraberinde getirir. Zira Bâtnî düşüncede hakikate erişim, bireylerin kendi akıl ve içtihatlarıyla değil, ancak masum imamların kılavuzluğu sayesinde mümkün olabilir. İmamlar, hatadan münezze kabul edilen ve peygamberlerin getirdiği mesajın gizli anlamlarını bilen önderlerdir. Dolayısıyla, Bâtnî epistemoloji, bilgiye erişimde hiyerarşik ve kapalı bir sistem öngörür: Sıradan müminler zahiri kurallara uymakla yetinirken imamlar ve onların yakın çevresi bâtnî hakikate vakıf olur.

Bu anlayış yalnızca bir yorumbilim değil, aynı zamanda dini-siyasi bir meşruiyet teorisi olarak işler. Hakikatin yalnız belirli bir zümre (imam ve çevresi) tarafından tam manasıyla bilinebileceği iddiası, dini otoriteyi bu zümreye has kılar. Metnin derin anlamlarını bilen tek merci imamlar ise, onlar adeta *hakikatin tekeli*ni ellerinde tutar. Bâtnî geleneğe göre imamın sözü, *nihai hakikat kaynağı* olarak kabul edilir ve zahiri şeriatın hükümleri bu derin yorumlar karşısında ikinci planda kalır. Bu durum, otorite ve bilgi arasında sıkı bir ilişki kurarak Bâtnîliği sadece bir inanç

akımı değil, kendine özgü bir bilgi-iktidar düzeni hâline getirir.

İmam Gazali, bâtni yaklaşımı salt bir inanç tercihi olarak değil, epistemik çoğulculuğa tehdit oluşturan tekeli bir bilgi rejimi olarak değerlendirir. Onun bakış açısına göre, Bâtınilerin "hakikatin yalnızca imamlara özgü olduğu" iddiası, İslam düşüncesinde aklın ve bireysel içtihadın alanını daraltan son derece tehlikeli bir söylemdir. Gazali'nin epistemolojik çerçevesinde, *te'vil* adı altında herkesin kendi keyfince gizli anlam araması değil asıl sorun; sorun, belli bir otoritenin *te'vil* tekeli iddiasıdır. Bâtıniler, bu yaklaşımla yalnız belirli bir imamın veya otoritenin bilgiyi kontrol ettiğini öne sürerek bireylerin akli sorgulama ve özgür düşünme imkânını dışlarlar. Gazali, bu durumu bilgi ile iktidarın buluştuğu otoriter bir paradigma olarak tanımlar. Ona göre Bâtınilik, "hakikatin yegâne sahibi imamdır" diyerek kolektif tartışma ve çok sesliliği yok saymakta; inancı ve bilgiyi bir grubun inhisarına almaktadır. Bu nedenle Gazali, Bâtını öğretinin İslam toplumu için bir *fitne* kaynağı olduğunu belirtir. Nitekim Gazali, Bâtını epistemolojiyi, bilgiyi yalnızca gizli ve otoriter bir kaynağa dayandıran tekçi bir anlayış (epistemik monizm) olarak nitelendirir ve bunun, İslam'ın çoğulcu ve çok kaynaklı ilim geleneğini tehdit ettiğini vurgular. Böyle bir monizmde, aklî düşünce ve müzakere kültürü ortadan kalkar, yerine *kör bir itaat* ve *sorgulanamaz bir hiyerarşi* geçer (Gazali, 1993, s.7). Gazali'nin kullandığı "Bâtını" tabiri ile kastettiği kendi yaşadığı dönem itibarıyla Nizari-İsmaililik/Haşhaşilik mezhebidir. Ancak Gazali, bu kavramı daha geniş bir sapkın eğilimi tanımlamak için kullanır. Ona göre kim Kur'an ve sünnetin zahir manalarını keyfî tevillerle bozuyorsa ister İsmaili olsun ister başka bir fırkadan, "Bâtını" sıfatını hak eder. Bu yaklaşım, döneminde İsmaili öğretileri merkeze alarak genellenmiştir.

2. Gazali'nin *Fedâihu'l-Bâtıniyye* Kitabının Muhtemel Kaynakları

2.1. Bâkılânî'nin Bâtınilige Yönelik Eleştirisi: *Keşfu Esraril-Bâtıniyye* Üzerine Bir Değerlendirme

Ebû Bekr el-Bâkılânî (950-1013), Sünni kelim geleneğinin erken dönem temsilcilerinden biri olarak *Keşfu Esraril-Bâtıniyye* adlı reddiyesinde Bâtınilige yönelik kapsamlı ve sistematik bir eleştiri sunar. Bu eser, yalnızca polemik düzleminde kalmamakta; aynı zamanda kelami argümantasyon ile siyasi mücadele bağlamında entelektüel bir müdahale niteliği taşımaktadır.

Bâtınilik, Kur'an ve Sünnet gibi zahiri nasların ardında yalnızca masum imamlar tarafından bilinebilecek gizli ve derin anlamların bulunduğu iddiasını merkeze alır. Bu düşünce, bilgiyi yalnızca belirli bir ruhban sınıfına tahsis eden hiyerarşik bir epistemolojiye dayanır. Bâkılânî, Abbâsîler ile Fâtımîler arasındaki ideolojik rekabet ortamında, bu yaklaşımı Sünni inanç bütünlüğüne yönelik ciddi bir tehdit olarak değerlendirir.

Eserde öne çıkan ve özgünlük arz eden bir diğer unsur ise haşhaş kullanımı iddiasıdır. Bâkılânî, Bâtıniler arasında haşhaş benzeri uyuşturucu maddelerin kullanımına dair erken dönem tanıklıklara yer verir. Bu vurgu, daha sonraki dönemlerde "Haşhaşiler" olarak anılacak Nizari-İsmaili grupların zihinsel tasavvuruna dair polemiklerin başlangıç noktasıdır. Bu iddia, sadece fizyolojik değil, aynı zamanda doktriner manipülasyona dair sembolik bir anlatı inşa eder (Bâkılânî, 2020, s. 100-420).

Bir diğer önemli boyut ise Fâtımî nesebine yöneltilen tarihsel ve siyasi temelli itirazlardır. Bâkılânî, Fâtımî imamlarının Hz. Ali ve Hz. Fâtıma soyundan geldikleri yönündeki söylemi tarihsel olarak zayıf, siyasi motivasyonlarla inşa edilmiş bir iddia olarak ele alır. Bu eleştiri, Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh'ın Fâtımî karşıtı siyasetinin entelektüel zeminini güçlendirme amacı da taşır.

Bâkılânî'nin Bâtıniliğe yönelik temel itirazlarından biri de bu yapının sadece mezhebî farklılık değil, doğrudan itikadî sapma niteliği taşıdığı yönündedir. Ona göre, Bâtıniler Şiilik kisvesi altında gizli küfürlerini takiyye yoluyla perdelemekte ve İslam toplumunu içten çökertmeye yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu çerçevede Bâtınlık, sadece bir düşünce değil, tehlikeli bir toplumsal örgütlenme olarak resmedilir.

Eserde öne çıkan ve özgünlük arz eden bir diğer unsur ise haşhaş kullanımı iddiasıdır. Bâkılânî, Bâtıniler arasında haşhaş benzeri uyuşturucu maddelerin kullanımına dair erken dönem tanıklıklara yer verir. Bu vurgu, daha sonraki dönemlerde "Haşhaşı grupların zihinsel tasavvuruna dair polemiklerin başlangıç noktasıdır. Bu iddia, sadece fizyolojik değil, aynı zamanda doktriner manipülasyona dair sembolik bir anlatı inşa eder (Bâkılânî, 2020, s. 100-420).

Bâkılânî'nin *Keşfu Esraril-Bâtıniyye* adlı reddiyesi, Fâtımî dâîlerinin Mısır'dan başlayarak Suriye ve Mezopotamya'ya kadar genişleyen yoğun propaganda faaliyetleri karşısında gelişen Sünni entelektüel karşı duruşun kurucu metinlerinden biridir. Söz konusu eser, yalnızca yazıldığı dönemdeki ideolojik mücadele bağlamında değil, aynı zamanda daha sonraki dönemlerde kaleme alınan anti-Bâtıni metinler üzerinde de belirleyici bir etkide bulunur. Özellikle epistemolojik ve retorik stratejileri bakımından, Gazali'nin *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye* adlı eserinde bu etkilerin doğrudan izlerine rastlanır (Bâkılânî, 2020, s. 100-420).

Bâkılânî'nin çalışması, Sünni kelim geleneği içerisinde Bâtıniliğe karşı geliştirilen polemiklerin teorik omurgasını oluşturarak klasikleşmiş bir referans konumuna yükselmiştir. Nitekim Gazali, *el-Mustazhiri* (diğer adıyla *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*) adlı eserini kaleme alırken seleflerinin ilmî mirasından doğrudan faydalandığını ifade eder. Özellikle *Keşfu Esraril-Bâtıniyye*'nin, Bâtıni fırkalar ve bilhassa Râfizîler hakkında yürütülen eleştiriler bakımından kendi metnine kavramsal ve yapısal bir zemin teşkil ettiğini belirtir. Bu bağıntı yalnızca dolaylı değil, aynı zamanda metinler arası atıflar yoluyla da somutlaşır.

Gazali, başyapıtı *İhyâ' 'Ulûmi'd-Dîn'* de de Bâkılânî'nin aynı eserine doğrudan gönderme yapar ve Bâtıniler hakkındaki değerlendirmelerinde bu kaynağı açıkça temel aldığı dile getirir (Gazali, 2011, c. II, s. 187). Bu durum, yalnızca Bâkılânî'nin eleştirilerinin entelektüel devamlılığını değil, aynı zamanda Sünni kelim geleneğinde reddiye yazımının nasıl sistematik bir kurumsallaşmaya evrildiğini de açık biçimde ortaya koyar.

2.2. Nizâmülmülk'ün Siyasal Teolojisinde Bâtınlık Tasavvuru

Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk (1018-1092), *Siyasetname*'sinin 42. ve 47. bölümlerinde Bâtınlık (İsmâilîlik) üzerine geliştirdiği söylemde, yalnızca bir mezhebi sapma biçimini değil, çok daha kapsamlı bir epistemik ve siyasal tehdidi teşhis eder. Bu bağlamda Bâtınlık, onun nezdinde sadece heterodoks bir teolojik söylem değil, aynı zamanda kamusal otoriteye yönelen örgütsel bir sabotaj biçimi olarak temsil edilir. Bâtıni yapılar, bireysel planda masum veya sıra dışı görülebilecek mensupları aracılığıyla değil, kolektif ve hiyerarşik bir formda yapılandıklarında ortaya koydukları yıkıcı kapasite nedeniyle eleştiriye tabi tutulur. Bu yapılanmaların toplumsal meşruiyet kazanmak için sufilik, zahitlik ya da ulemalık kisvesine bürünerek halkın nezdinde güven inşa etmeleri, Nizâmülmülk'ün analizinde onların takiyyeye dayalı siyasal stratejilerinin bir parçası olarak okunur. Nihayetinde bu kişiler, heterodoks öğretileri dolaşıma sokarak sosyal taban oluşturur ve sistematik biçimde isyanı provoke ederler (Nizâmülmülk, 2009, s. 162).

"Bu mel'unlar (Bâtıniler), hile ve desise ile iş görürler... Bir memlekete girdiklerinde, önce halkın güvenini kazanmak için kendilerini zahit ve âlim olarak tanıtır. İnsanlara gizlice Bâtıni öğretilerini

aşılarlar. Zamanla taraftar toplayıp güçlenirler, nihayetinde isyan ederler." (Nizâmülmülk, 2009, s. 200-227)

Nizâmülmülk'ün yaklaşımı salt teşhisle sınırlı kalmaz; devlet erkine yönelik stratejik müdahale önerileriyle devam eder. Bâtınilik, onun perspektifinde yalnızca mezhepsel bir varyant değil, devleti içten çökertmeye matuf, teolojik meşruiyet söylemiyle örtülmüş bir siyasal aygıttır. Bu nedenle, ona göre Bâtınilığe karşı alınacak tedbirlerde gevşeklik ya da müsamaha, doğrudan siyasi otoritenin zeminini dinamitlemek anlamına gelir. Mezhebi çoğulculukla karıştırılmaması gereken bu örgütsel yapı, dinî çoğulculuk değil; din kisvesi altında sistematik yıkım üreten bir yapıdır.

"Bu fırka, Müslümanlar arasına fitne sokmakla kalmaz, devletin temelini dinamitler. Onlarla mücadelede gevşeklik gösterenler, âdeta düşmana kılıç teslim etmiş olur... Bunların şerrinden korunmanın yolu, takipçilerini acımadan cezalandırmak ve yuvalarını dağıtmaktır" (Nizâmülmülk, 2009, s. 200-227).

Bu pasajlar, Nizâmülmülk'ün klasik bir devlet adamından öte, siyasal teolojii kuramsallaştıran bir figür olarak İsmâîlîliğe dair konumlanışını görünür kılar. Bâtınilik karşıtı retoriği, mezhebi bir karşıtlıktan ibaret değildir; epistemik meşruiyetin kime ait olduğu, kamusal alanın bilgi üretim rejimleri ve siyasal iktidarın dinî otoriteyle kurduğu ilişkinin sınırları gibi çok katmanlı tartışmaları içerir. Onun perspektifinde, mezhep yalnızca inanç farkı değil, devlet-toplum ilişkisini dönüştürme potansiyeli taşıyan bir iktidar projesi olarak değerlendirilir. Bu nedenle Bâtınilik yalnızca eleştirilmez; bertaraf edilmesi gereken ideolojik ve yapısal bir tehdit olarak konumlandırılır. Nizâmülmülk'ün yaklaşımı, Selçuklu siyasal aklının mezhepler arası tahammül sınırlarını değil, bu tahammülün stratejik ve egemenlik temelli sınırlarını tayin eden bir düşünsel zemini temsil eder (Nizâmülmülk, 2009, s. 200-227).

2.3. Abdülkâhir el-Bağdâdî ve Bâtınilığe Yönelik Eleştirisi: *el-Fark Beyne'l-Fırak* Üzerine Bir Değerlendirme

Abdülkâhir el-Bağdâdî (961-1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak* adlı eserinde Bâtıni-İsmâîlî hareketini, kelim geleneği içerisinde dinin temel dokusunu bozan en radikal sapmalar arasında değerlendirir. Ona göre Bâtınilik, yalnızca heterodoks bir mezhep değil, İslam'ın kurucu ilkelerine sistematik bir tehdit oluşturan, bilinçli ve stratejik bir doktrinler bütünüdür. Bu yaklaşım, Bağdâdî'nin yalnızca teolojik bir eleştiride bulunmadığını, aynı zamanda döneminin siyasal bağlamında Sünni otoritenin Bâtınilığe karşı geliştirdiği dışlayıcı tavrın entelektüel dayanaklarını da inşa ettiğini göstermektedir. Bağdâdî'ye göre Bâtıni düşünce, Kur'an'ın zahiri anlamlarını tamamen geçersiz sayarak, şeriatı sadece avam için konulmuş geçici normlara indirger. Bu tutum, onun nezdinde Bâtınilıği mezhep içi bir farklılık olmaktan çıkarıp İslam dışı bir tehdit biçimine dönüştürür.

"Bâtınilik, Mecûsilerden daha fazla küfre yakındır. Zira onlar, İslâm'ın zahirini koruyup içini bozmak suretiyle aldatırlar" (Bağdadi, 2011, s. 201).

Bağdâdî'ye göre Bâtıniler, Yahudi ve Hristiyanlardan hatta ateistlerden bile daha büyük bir tehlike arz eder. Çünkü bu gruplar açıkça İslam dışıdır ve Müslüman toplum onlara karşı kendini koruyabilir. Ancak Bâtınilir, dış görünüşte Müslüman gibi davranarak, içten içe dini çökertmeyi hedefleyen bir münafıklık pratiği sergiler.

"Bir Yahudi veya Hristiyan, açıkça kâfir olduğu için Müslümanlar ondan sakınır. Lakin Bâtıni, Müslüman görünerek içten çürütür. Bu, Deccal'in fitnessinden daha sinsi bir tehlikedir" (Bağdadi, 2011, s. 205).

Bâtınilığın temel inanç unsurlarından biri olan imamet doktrini de Bağdâdî'nin sert eleştiri-

lerine konu olur. Özellikle İsmâîlîlerde görülen “masum imam” ve “imamın gaybı bilmesi” inancı, ona göre Kur’an ve sahih hadislerle hiçbir şekilde temellendirilemez. Bu düşünce biçimi, İslam’ın tevhit ilkesine aykırı olacak şekilde, imama neredeyse tanrısal bir konum atfetmektedir.

“Onlar, imamlarını peygamberlerden üstün tutarlar. Hâlbuki Allah, peygamberler dışında hiç kimseye mutlak itaat emretmemiştir” (Bağdadi, 2011, s. 211).

Bağdâdî ayrıca Bâtîni hareketin sadece inanç düzeyinde değil, siyasî düzlemde de büyük bir tehdit olduğunu savunur. Ona göre İsmâîlîler, gizli bir hiyerarşik örgüt yapısıyla devleti içten çöktürmeye çalışmakta, camileri propaganda merkezlerine çevirmekte ve suikastler yoluyla özellikle Sünnî âlimleri hedef almaktadır.

“Bâtînilik, Haşhaşîlîr vasıtasıyla âlimleri katletti. Bunlar, İslâm tarihinde görülmemiş bir anarşiye sebep oldu” (Bağdadi, 2011, s. 215).

Bağdâdî’nin bu eserinde Bâtînilere yönelttiği dört temel suçlama dikkat çekicidir: Şeriat hükümlerini reddederek İslâm’ın zahirini inkâr etmeleri; masumiyet ve gayb bilgisi gibi inançlarla sapkın bir imamet doktrini geliştirmeleri; Müslüman kisvesi altında topluma sızarak zarar vermeleri ve nihayet suikast, propaganda ve örgütlenme yoluyla siyasî yapıyı hedef almaları. Bu eleştiriler yalnızca teolojik değil, aynı zamanda siyasî bir konumlanmayı da yansıtır. Bağdâdî’nin görüşleri, Selçuklu iktidarının İsmâîlîliğe yönelik resmî politikasını şekillendirmiş; dolayısıyla Gazali’nin *Fedâihü’l-Bâtîniyya* adlı eseri için de doğrudan ilham kaynağı olmuş, Hasan Sabbah’ın liderliğinde ortaya çıkan Haşhaşi hareketiyle mücadelede güçlü bir ideolojik zemin oluşturmuştur. *el-Fark Beyne’l-Fırak*, erken dönem Sünnî-Bâtîni polemiklerinin en yoğun ve keskin örneklerinden biri olarak öne çıkar.

3. Hasan Sabbah (1050-1124) ve Bâtîni Doktrinin Siyasallaşması

Hasan Sabbah’ın hayatına dair elimizdeki en önemli yazılı kaynak, Alamut Kalesi’nin Hülagû Han’ın ordusu tarafından ele geçirilmesi sırasında kütüphanede bulunan *Sergüzeşt-i Seyyidina* adlı eserdir. Bunun dışında Sabbah’ın yaşamına ilişkin bilgiler oldukça sınırlıdır. 11. yüzyılda Hasan Sabbah’ın öncülüğünde İran’daki Elburz Dağları’nda kurulan Alamut Kalesi yapılanması, Bâtîni doktrinin yalnızca metafizik bir öğretiyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda somut ve işlevsel bir siyasî modele dönüştüğünü çarpıcı biçimde ortaya koyar. Hasan Sabbah, Fâtımî İsmâîlî Devleti’nden ayrılarak, Nizâr’ı meşru imam kabul eden Nizârî İsmâîlî hareketinin liderliğini üstlenir ve Alamut’u merkez alan hiyerarşik bir teşkilat kurar. Bu teşkilatı, imam merkezli bilgi anlayışını kurumsallaştırarak hem askerî hem de ideolojik açıdan etkili bir yapıya dönüştürür. Bâtîni düşüncenin temel ilkelerinden biri olan “gizli anlamlara yalnızca imam ulaşabilir” görüşü, Alamut sisteminde mutlak itaat ve merkezîyetçilikle birleşir. Bu yapı, dinî bilginin yorumunu dar bir seçkinler zümresine özgü kılarken siyasî otoriteyi de imamın ruhaniyetine dayandırır. Böylece Alamut, yalnızca fiziksel bir kale değil; aynı zamanda dinî söylemin siyasî otoriteyle bütünleştiği, ideolojik bir merkez işlevi gören bir yapıya dönüşür (Cüveyni, 2013, s. 546-547).

Hasan Sabbah’ın liderliğindeki Alamut düzeni, İslam hukukunun zahiri (görünür) hükümlerini ikinci plana atarak bunları çoğunlukla sembolik Bâtîni yorumlarla esnetmiştir. İmamın talimatları en yüce otorite olarak kabul edilmiş, böylece salt teolojik iddiaların ötesine geçen bir siyasî mutlakiyet sistemi tesis edilmiştir. Pratikte dini ilkelerin Bâtîni yorumlar aracılığıyla yeniden tanımlanması, imamın mutlak liderliğini ve dokunulmazlığını kurumsallaştırmıştır. Sabbah, bu katı doktriner disiplin sayesinde müritlerinden koşulsuz sadakat sağlamıştır.

Hasan Sabbah tarafından teşkil edilen Alamut yapılanması, klasik bir inanç topluluğu olma-

nın ötesinde, epistemik ve siyasal otoritenin yekvücut hâle geldiği bir iktidar modeli olarak dikkat çeker. Bu sistemde zahiri şariat normları sistematik biçimde ya askıya alınmış ya da Bâtını tevîl yoluyla işlevsizleştirilmiştir. Böylece imamın buyrukları hem normatif hem de pratik düzlemde nihai meşruiyet kaynağına dönüşmüş; dinî mükellefiyetler, imamın iradesine koşulsuz tabiiyet zemininde yeniden inşa edilmiştir. Bu yapı, Sabbah'ın mutlak otoritesine dayalı karizmatik bir liderlik modeli olarak teolojik bağlılıkla örgütsel disiplin arasında sıkı bir senkronizasyon tesis etmiştir.

Bu çerçevede örgütlenen fedailer, sadece bireysel suikast eylemleriyle değil, aynı zamanda sembolik gücü yüksek operasyonlarla da tanınır. Bu eylemler, hedef aldıkları figürler bakımından sıradan cinayetler değil; Selçuklu veziri Nizamülmülk gibi merkezi Sünni otoritenin sembol isimlerine yönelmiş doğrudan siyasi müdahaleler olarak okunmalıdır (Lewis, 2012, s. 97). Alamut pratiği, bu anlamda metafizik bir iddianın, reel güç ilişkilerine nüfuz eden militan bir stratejiye dönüşümünü temsil eder. Bâtını söylem, burada yalnızca teolojik bir tez değil, aynı zamanda siyasal iktidarın kurucu ideolojisi olarak iş görür. Dinî otorite ile siyasal erk, imam merkezli bir epistemolojik düzlemde mutlakiyetçi bir yapı içerisinde bütünleşmiştir (Gazali, 1993, s. 7).

Hasan Sabbah, uyguladığı sert ve tavizsiz yöntemlerle efsanevi bir üne kavuşmuştur. Disiplin anlayışı o kadar katıdır ki, kendi iki oğlunu bile kural ihlali yaptıkları gerekçesiyle öldürttüğü rivayet edilir. Kendi ailesine dahi acımasız davranabilecek kadar prensiplerine bağlı oluşu, teşkilat içinde mutlak itaati sağladı. Sabbah'ın Alamut'tan yönettiği Haşhaşiler (Assasinler) olarak da anılan fedailer, gizli ve ustalıkla suikast yöntemleriyle döneminin en korkulan organizasyonuna dönüştü. Küçük bir topluluk olmalarına rağmen, dehşete düşüren eylemleri sayesinde büyük devletler üzerinde psikolojik bir üstünlük kurdular. Bu durum, Hasan Sabbah ve fedailerini efsanevi bir konuma yükseltti. Tarih boyunca onların yaşamı ve yöntemleri hakkında pek çok eser yazıldı; bu eserler gerçekleri efsanelerle harmanlayarak Alamut fedailerinin öyküsünü daha da gizemli hale getirdi. Bu efsaneler arasında, uyuşturucu ile kandırılarak sözde cennet bahçeleri ve köşklerde tutulduğu iddia edilen fedailer gibi anlatılar da mevcuttur. Modern araştırmacılar bu tür hikâyelerin çoğunu -tarihî kanıtlardan yoksun olduğu gerekçesiyle- şüpheyle karşılasa da, Hasan Sabbah'ın bu kurgular üzerinden inşa edilen karizmatik ve korkutucu imajı, popüler kültürde ve kolektif bellekte yaşamaya devam etmektedir.

4. Gazali'nin *Fedâihu'l-Bâtiniyye* Eseri: Epistemik Monizme Karşı

Gazali, Bâtınılığı eleştirmek amacıyla kaleme aldığı "*Fedâihu'l-Bâtiniyye*" (tam adıyla *Kitâb Fedâ'ihü'l-Bâtiniyye ve Fedâ'ilü'l-Mustazhiriyye*, "Bâtınilerin Skandalları ve el-Mustazhir'in Faziletleri" anlamına gelir) adlı eserinde, konvansiyonel bir mezhep reddiyesinin ötesine geçerek son derece derinlikli bir analiz sunar. Bu metin, Bâtınılığın temsil ettiği epistemik kapalılığın toplumsal ve siyasal sonuçlarını irdeleyen, dönemine göre oldukça sofistike bir eleştiri niteliğindedir. Gazali, Bâtınilerin bilgi tekeli iddiasının topluma verebileceği zararları teori düzeyinde ortaya koyar:

•Öncelikle, hakikatin sadece imamda cisimleştiği şeklindeki epistemik monizmin, İslam düşüncesinde akıl yöntemi ve çoğulcu tartışmayı yok ettiğine dikkat çeker. Gazali'ye göre eğer bir kişi veya zümre "ben masumum, yanılmaz bir imamım, gerçek manaları sadece ben bilirim" derse, diğer tüm âlimlerin ve müminlerin düşünmesine, delile dayalı tartışmasına gerek kalmaz. Bu ise ilim hayatının durması demektir. Bireylerin içtihat yapma yetisi körelir, herkes her konuda imamdan işaret bekler hâle gelir.

•Gazali, böyle bir düzenin siyasi sonuçlarına da vurgu yapar: Bütün ilmî ve toplumsal otoritenin bir merkezde toplanması, siyasal çoğulluğu da ortadan kaldırır. İnsanlar, doğru ile yanlış kendileri ölçemez hale gelince, *itaat edilmesi gereken yegâne merci*, kendisini imam ilan eden otorite olur. Bu ise toplum hayatında mutlakiyet bir yapı oluşturur. Gazali, Bâtniliğin bu yönünü, “ilmi ve siyaseti mutlak bir merkeze sabitleyen *riskli bir paradigma*” olarak tanımlar.

•Gazali, Bâtniliği İslam toplumunun rasyonel ve kolektif yapısını tahrip eden bir tehdit olarak betimler. Ona göre Bâtnilik sadece yanlış bir itikad değil, aynı zamanda toplum düzenini bozacak bir fitne hareketidir. Gazali'nin *Fedâihu'l-Bâtniyye*'deki üslubu, dönemindeki diğer reddiyelerden farklı olarak *yalnızca itikadi bir düzeltme çabası değil*, aynı zamanda bir siyasal teoloji eleştirisidir. Bu açıdan eser, bilgi rejimleri ve otorite figürleri etrafında gelişen sistematik bir karşı söylem oluşturur.

Gazali'nin bu eserinde izlediği yöntem, aklî ve naklî delilleri bir arada kullanarak Bâtni söylemin tutarsızlıklarını açığa çıkarmak şeklindedir. Örneğin, Bâtnilerin kendi aralarındaki çelişkileri, imama mutlak itaat ilkesinin pratikte yol açtığı sorunları tek tek ele alır. Bu sayede, *Fedâihu'l-Bâtniyye* sadece bir kelim polemiği olmaktan öte, Gazali'nin entelektüel derinliğini yansıtan bir eser haline gelir. Neticede Gazali, *epistemik kapalılığı* eleştirerek İslam'ın açık tartışmaya dayalı ilim geleneğini savunur ve imamın otoritesine sorgusuz sualsiz teslimiyeti reddeder. Bu da Gazali'nin eserini, düşünce tarihinde kalıcı kılan bir özellik olarak öne çıkar.

5. Gazali ve *el-Mustazhiri*: Siyasi Arka Plan ve Eserin İçeriği

Gazali'nin Bâtnilik karşıtı mücadelesi, sadece teorik düzeyde olmayıp bizzat dönemin siyasi çekişmeleriyle de yakından ilgilidir. Özellikle Gazali'nin Bağdat'ta yazdığı *el-Mustazhiri* adlı eser, onun hem ilmî hem de siyasi bir aktör olarak rol oynadığını gösterir. Bu bölümde, Gazali'nin *el-Mustazhiri*'yi kaleme aldığı tarihi arka plan ve eserin muhtevası ele alınır.

5.1. Tarihi-Siyasal Bağlam: 1091 yılında Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün daveti üzerine İmam Gazali, Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'ne baş müderris olarak atanır. Bu atama, Gazali'nin sadece bir âlim değil, aynı zamanda devlet meselelerine vakıf bir entelektüel olarak öne çıktığı dönemin başlangıcıdır. Bu dönemde Abbâsî Hilâfeti, Büyük Selçuklu Devleti'nin himayesi altında varlığını sürdürmektedir. Selçuklu-Abbâsî ittifakı, İslâm dünyasında Sünni anlayışın hâkimiyetini korumak için çaba harcar. Bu kritik dönemde, Bâtni-İsmâilî dâîleri Selçuklu topraklarında gizli faaliyetler yürütür. Stratejik kaleleri ele geçirerek Sünni düzenine karşı ciddi bir tehdit oluştururlar. 1092'de Nizâmülmülk'ün bir Bâtni fedâisi tarafından öldürülmesi, bu tehlikenin boyutlarını açıkça ortaya koyar. Sultan Melikşah'ın vefatıyla baş gösteren siyasî karışıklıklar, İsmâilî grupların faaliyetlerini daha da artırmalarına zemin hazırlar.

Halife el-Mustazhir Billah, bu şartlar altında Gazali'den Bâtniliğe karşı kapsamlı bir reddiye kaleme almasını ister. Gazali de halifenin özel talebi üzerine *el-Mustazhiri* (ya da diğer adıyla *Fedâ'ilü'l-Mustazhiriyye*) adlı eserini yazar. Bu eser, içerik olarak Bâtni doktrini eleştirir ve aynı zamanda Abbasi halifeliğinin meşruiyetini savunma amacı güder. Bir bakıma *el-Mustazhiri*, Abbasi-Selçuklu ittifakının fikrî temelini pekiştiren bir propaganda metni olarak işlev görür. Gazali, eserde Bâtniliğin iç tutarsızlıklarını ve inanç sapmalarını tek tek ifşa ederken öte yandan Abbasi halifesini İslam dünyasının yegâne meşru otoritesi olarak temellendirmeye çalışır. Bu açıdan *el-Mustazhiri*, hem doktriner hem de siyasal düzlemde Bâtniliğe karşı yürütülen mücadelenin yazılı bir manifestosu gibi durur (Numani, 2007, s. 26).

5.2. el-Mustazhirî'nin İçeriği ve Yapısal Analizi

el-Mustazhirî, on bölümden müteşekkil kapsamlı bir reddiye eseridir. Müellif, her bölümde Bâtınilik meselesini farklı bir perspektiften ele alarak sistematik bir tenkit zinciri oluşturur. Eserin muhtevası genel hatlarıyla şu şekilde tasnif edilebilir:

5.2.1. Metodoloji (Yöntem) Açıklaması: Gazali ilk bölümde takip edeceği metodu anlatır. Bâtınilikle mücadelede nasıl bir yöntem izleyeceğini, hangi prensiplere dayanacağını açıklar. Bu sayede okuyucu, eserin ilerleyen kısımlarında kullanılan argümanların zeminini önceden anlar (Gazali, 1993, s. 5-6).

5.2.2. Bâtını Fırkaların İsimleri ve Kolları: İkinci bölüm, Bâtınilerin kendilerine verdikleri isimler ve lakaplar üzerinedir. Gazali burada İsmaililer başta olmak üzere farklı coğrafya ve zamanlarda ortaya çıkan Bâtını grupların çeşitli adlarını sıralar. Bu grupların nasıl dallara ayrıldığını, hangi adlarla anıldıklarını belirtir. Amaç, düşmanın *kimliklerini teşhis etmek* ve hepsini ortak bir paydada (Bâtını sapma) birleştirmektir (Gazali, 1993, s. 7-11).

5.2.3. Bâtınilerin Aldatma Yöntemleri: Üçüncü bölüm, Bâtını davetçilerin (propagandacılarının) insanları kandırmak için kullandıkları tuzaklar hakkındadır. Gazali, Bâtınilerin hüccet olarak sunduğu süslü sözleri, saf halkı avlamak için sergiledikleri taktikleri ifşa eder. Onların ilk planda basit zihinlere nasıl şüphe tohumları ektiklerini, sonra adım adım insanları kendi görüşlerine esir ettiklerini anlatır (Gazali, 1993, s. 12-22).

5.2.4. Bâtını Mezheplerin İnançları: Dördüncü bölümde Gazali, Bâtını mezheplerin temel inanç esaslarını ayrıntılı biçimde izah eder. İsmaililiğin ve kollarının imamet anlayışı, dinî yükümlülükler konusundaki farklı tavırları, şeriata yaklaşımları gibi hususlar bu bölümde ele alınır. Böylece Bâtınilğin ana inanç haritası çıkarılır (Gazali, 1993, s. 23-33).

5.2.5. Bâtını Te'vil Nazariyeleri: Beşinci bölüm, Bâtınilerin Kur'an ve hadisleri yorumlama (te'vil) biçimlerine hasredilmiştir. Gazali, Bâtınilerin ayet ve hadislerin zahirine bağlı kalmayıp kendilerince keyfî yorumlar getirdiklerini örneklerle gösterir (Gazali, 1993, s. 35-44). Bu yorumların, İslam'ın geleneksel anlayışından nasıl saptığını tartışır. Özellikle Bâtınilerin namaz, oruç, hac gibi ibadetlere verdikleri Bâtını manaları eleştirir (Nevbahî, 1936, s. 63-64).

5.2.6. Mantıkî Delillerin Çürütülmesi:

Altıncı bölümde Gazali, Bâtınilerin kendi mezheplerini savunmak için öne sürdükleri mantıkî delilleri ayrıntılı biçimde ele alır. Bu grup, akıl yürütme yoluyla imamın zorunluluğunu ispat etmeye çalışmaktadır. Onlara göre, "her ilmin bir muallimi olmalı; o hâlde din ilminin muallimi de yaşayan bir imam olmalıdır" şeklindeki kıyas, imamın varlığını zorunlu kılar. Gazali ise bu iddiaları tek tek analiz eder ve onların görünüşte tutarlı görünen bu akıl yürütmelerinin mantıksal açıdan temelsiz olduğunu gösterir. Özellikle, Bâtınilerin kıyaslarında genel öncülleri yanlış kurduklarını, aklın sınırlarını keyfî biçimde daralttıklarını ve akıl yürütmeyi kendi otoritelerine hizmet eden bir araç hâline getirdiklerini ortaya koyar. Sonuç olarak, Gazali'ye göre Bâtınilerin bu tür delilleri, mantık biçiminde sunulmuş olsa da, hakikatte ne aklî ne de şer'î bir değere sahiptir. Böylece Gaza-

li, altıncı bölümde Bâtınilerin epistemik temellerini rasyonel bir eleştiriyile çürütür ve hakikatin kaynağının yalnızca “imam” değil, akıl ve vahyin birlikte kurduğu çoğulcu bilgi sistemi olduğunu vurgular (Gazali, 1993, s. 45-80).

5.2.7. “Masum İmam” Teorisinin Eleştirisi: Yedinci bölüm, Bâtını doktrinin belkemiğini oluşturan masum imam inancının tenkidine ayrılmıştır. Gazali, İsmaililerin ısrarla savunduğu “İmam yanılmazdır, her devirde bir yaşayan imam vardır ve ona itaat etmek kurtuluşun tek yoludur” tezini mercek altına alır. Bu teorinin ne teolojik ne de mantıksal açıdan kabul edilemeyeceğini çeşitli delillerle gösterir. Özellikle imamın yanılmazlığının vahiy anlayışına aykırı olduğunu, imamın varlığını zorunlu kılmaya çalışan argümanların kısır döngüler barındırdığını ileri sürer (Gazali, 1993, s. 81-89).

5.2.8. Bâtınilerin Tekfir Edilmesi (Dinden Çıkmış Sayılması): Sekizinci bölümde Gazali, Bâtınilerin İslam dairesinden çıkıp çıkmadığı meselesini işler. Onların inanç ve eylemlerinin, İslam’ın temel öğretileriyle bağdaşmadığını savunur. Bu sebeple, Bâtınilerin tekfir edilmesi gerektiğini, yani İslam dışı ilan edilmelerinin meşru olduğunu belirtir. Bu oldukça ağır bir hukuki ve itikadi hükümdür; Gazali bu hükmü verirken Bâtınilerin kutsal değerleri ve farz ibadetleri inkâr eden uygulamalarına dikkat çeker (Gazali, 1993, s. 91-105).

5.2.9. Gerçek İmamın Abbasi Halifesi Olduğunun İspatı: Bu bölüm, Gazali’nin *Fedâihu’l-Bâtıniyye*’sinin siyasal yönünü en açık biçimde gösterir. Dokuzuncu bölümde Gazali, Abbasî hilafetinin —özellikle eserin ithaf edildiği Halife el-Mustazhir Billah’ın— meşruiyetini felsefî, kelâmî ve siyasal delillerle savunur. Gazali’ye göre halifelik, Hz. Peygamber’in zahirî ve dünyevî mirasının devamıdır. Bu nedenle, İslâm ümmeti içinde birliği, düzeni ve meşru otoriteyi temsil eden makam halifelikten başkası olamaz. Bâtınilerin imam anlayışı ise ne nassla ne de akılla temellendirilebilir; zira onların imamı keyfî, soyut ve sorgulanamaz bir otorite olarak kurgulanmıştır. Gazali, bu noktada Bâtını imamın gizlilik (bâtın) iddiasını reddeder; çünkü gizlilik, ümmetin siyasî ve dinî düzenini parçalar. Ona göre hakiki imam, ümmetin önünde açıkça bulunan, adaletle hükmeden, şeriati koruyan zahirî imam, yani Abbasî halifesidir. Bu nedenle Gazali’nin bu bölümdeki hedefi yalnızca Bâtını doktrini çürütmek değil, aynı zamanda Sünnî siyasal düzeni teolojik olarak meşrulaştırmaktır (Gazali, 1993, s. 106-123).

5.2.10. İmametın Meşruiyeti ve İmamın Görevleri: Onuncu ve son bölümde Gazali, bir imamın (halifenin) toplumu yönetirken ve dini korurken üstlenmesi gereken ilmî ve amelî görevlerden bahseder. İmamet kurumunun meşruiyetini sürdürebilmesi için imamın adaletli, ilim sahibi, istişareye açık ve şeriata bağlı olması gerektiğini dile getirir. Bu bölüm, aslında ideal bir sünnî yöneticinin portresini çizer ve dolaylı olarak Abbasi halifesine de bir öğüt niteliği taşır. Gazali, böylece İslam dünyasında imametın (yani hilafetin) nasıl meşru ve sağlıklı biçimde yürütülebileceğine dair görüşlerini açıklamış olur (Gazali, 1993, s. 125-152).

Görüldüğü üzere *el-Mustazhiri*, bir taraftan Bâtınilığın teolojik ve mantıksal temellerini çürütmeye çalışırken diğer taraftan Sünnî siyasi otoriteyi destekleyen bir söylem geliştirir. Bu eser sayesinde Gazali, hem halkın zihnindeki Bâtını propagandayı etkisiz kılmayı hem de Abbasi halifesinin otoritesini dini argümanlarla sağlamlaştırmayı hedeflemiştir.

el-Mustazhiri ve benzeri eserlerin yazıldığı dönem son derece kritik olduğundan, Gazali’nin

burada sergilediği tavır yalnızca bir ilim adamının tepkisi değil, aynı zamanda cesur bir toplumsal müdahale olarak değerlendirilir. Bâtini fedailerinin Nizamülmülk gibi kudretli devlet adamlarını dahi hedef aldığı bir ortamda Gazali, düşünce yoluyla bu hareketle mücadele etmeye soyunur. Büyük Selçuklu Devleti ve Abbasi Halifesi'nin desteğini arkasına alsa da Gazali'nin asıl motivasyonu İslam'ı ve sünni toplum düzenini korumaktır. Onun bu uğurda yazdığı eserler, İslam dünyasında birliği ve düzeni korumaya yönelik önemli adımlar olarak görülür. Nitekim Gazali, eserlerinde mantık ve akıl yürütme yöntemlerini ustaca kullanarak dinî meselelerin sağlam akidevi temeller üzerine oturtulabileceğini gösterir. Bu yönüyle, yalnızca Bâtnilige karşı değil, genel anlamda batıl inanç ve hurafelere karşı aklın ve naklin birlikteliğini savunan bir âlim profili çizer.

Gazali'nin el-Mustazhiri başta olmak üzere Bâtnilik karşıtı eserleri hem entelektüel düzlemde hem de siyasal düzlemde büyük yankı uyandırmış ve dönemin Bâtini hareketinin etkisini ciddi ölçüde sınırlandırmıştır. Bu gayretleri Gazali'ye *İslam dünyasında güçlü bir entelektüel ve dini lider* konumu kazandırmış; kendisi, "Hüccetü'l-İslam" (İslam'ın Delili) unvanıyla anılmaya başlanmıştır. Gazali, akla ve nakle dayanarak İslam'ın temel prensiplerini savunmuş, Müslümanları Bâtnilik tehlikesine karşı uyarılmış ve bu sayede İslam düşüncesine kalıcı katkılarda bulunmuştur.

6. Gazali'nin El-Mustazhiri Eserinde Bâtini Sapmaların Örnekleri

Gazali ve diğer Sünni âlimlerin Bâtnilige yönelttikleri eleştirileri daha iyi kavrayabilmek için, Bâtini öğretinin bazı uç örneklerine başvurmak yerinde olacaktır. Bu örnekler, söz konusu mezhebin İslam'ın temel değerlerine ne denli aykırı yorumlar getirdiğini göstermek bakımından dikkat çekicidir. Nitekim birçok Sünni müellif, Bâtniligin bu tür fikirlerini kasıtlı bir sapkınlık olarak değerlendirmiştir. Tarihçi Hammadi, Bâtini inançları analiz ederken bu inançların Yahudi geleneğinde Tevrat'ın zahiri ve Bâtini anlamlarını çarpıtan akımlarla benzerlik taşıdığını ve İslam dünyasında kargaşa çıkarmayı amaçlayan bilinçli müdahaleler olduğunu ileri sürer. Ona göre bu tür sapkınlıkların kökeni, Hz. Ali döneminde fitne çıkardığı iddia edilen Yahudi dönmesi Abdullah b. Sebe'ye kadar uzanır. İbn Sebe'nin başlattığı aşırı inançlar, daha sonra Râfızîler ve benzeri mezhepler aracılığıyla süreklilik kazanmış; nihayet Kur'ân tefsirinde de Bâtiniler eliyle benzer tahrif çabaları gözlemlenmiştir (Hammadi, 1948, s. 96).

Bu çerçevede, Bâtniligin öğretilerinde yer alan bazı somut sapma örnekleri şu şekilde sıralanabilir:

6.1. "Haram" Kavramının Tersyüz Edilmesi: Bâtiniler, İslam'da genel kabul gören *haram* kavramını tamamen farklı ve aşırı bir şekilde yorumlamışlardır. Onlara göre "haram", Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e sevgi göstermektir. Yani bir Bâtini, haramlardan kaçınmak istiyorsa ilk halifelere hürmetten kaçınmalıdır. Bu mantığın devamında söz konusu iki sahabe (Ebû Bekir ve Ömer'e) muhalefet etmek farz bir ibadet gibi görülür. Böyle uç bir inanış, Bâtini mensuplarının ahlak anlayışını da temelden bozmuştur: İslam'ın açıkça yasakladığı eylemleri bile kendilerince meşru görmüşler, "Nasıl olsa Ebû Bekir ve Ömer'e buğz ederek en büyük haramdan kaçınıyoruz, ne yaparsak yapalım mübahdır" diyebilmişlerdir. Bu sapkın mantık sonucunda helal-haram dengesi altüst edilmiş, bir Bâtini için neredeyse tüm davranışlar mübah sayılmıştır (Gazali, 1993, s. 91-92).

6.2. Kutsal Kavramların Çarpıtılması: Bâtini terminolojide, İslam'ın kutsal kavramları dahi

tersyüz edilir. Örneğin “melek” kelimesi, normalde bildiğimiz Allah’ın melekleri yerine, Bâtınilerin propaganda görevlileri olan dâîlerini ifade eder. Yani halka Bâtını öğretileri aşlamakla görevli misyonerlere “melek” denir. Buna mukabil “şeytan” kelimesi, İslam’ı geleneksel şekilde yorumlayan Ehl-i Sünnet âlimleri için kullanılır. Bâtını literatüründe sünni ulemadan “şeyâtîn” (şeytanlar) diye bahsedildiği rivayet olunur. Bu anlayış, İslam’ın temel değerlerini sarsmayı amaçlar çünkü müminlerin saygı duyduğu âlimleri şeytanlaştırırken kendi adamlarını meleğe benzetir. Dini terimleri böylesine tersyüz ederek, zihinlerdeki iyi-kötü algısını değiştirmeye çalışırlar.

6.3. Uydurma ve Akıl Dışı Hikâyeler: Bâtıniler, kendi sapkın görüşlerini desteklemek için tamamen uydurma ve akıl dışı hikâyeler de yaymışlardır. Mesela bunlardan birine göre, Hz. Muhammed, Cebrâil kendisine vahiy getirdiğinde perde arkasından gelen sesin kime ait olduğunu sormuştur. Ardından, perde gerisinden gelen sesin kendi sesi olduğunu fark etmiştir. Bu hayal ürünü hikâyede güya Hz. Peygamber, “demek ki bana gelen vahiy aslında kendi nefsimden geliyormuş” sonucuna varmıştır. Elbette bu, İslam inancıyla bağdaşmayan, tamamen peygamberliği inkâr etmeye yönelik bir hezeyandır. Bâtıniler böyle asılsız menkıbeler ortaya atarak peygamberlik kurumunu dahi sorgulatmaya çalışmışlardır. Hammadi, bu tür safsataların bilhassa bilgi ve bilinçten yoksun kimseler arasında yayıldığını, onların da bunları gerçek sanıp başkalarını saptırmak için kullandığını vurgular (Hammadi, 1948, s. 11-12). Yani amaç, okuma yazması az, dini bilgisi zayıf kesimleri etkileyerek yanlış inançları tabana yaymaktır.

6.4. Kur’an Ayetlerinin Çarpık Te’vili: Bâtınilerin Kur’an’ı tefsir ederken yaptıkları çarpıtmalara örnek olarak, “Tebbet Yedâ Ebî Leheb” suresindeki ifadelerin yorumunu gösterebiliriz. Bu kısa surede “Ebû Leheb’in iki eli kurusun” şeklinde beddua edilir. Ebû Leheb, Hz. Muhammed’in amcası olup ona düşmanlık eden bir müşriktir. Bâtıniler ise buradaki “iki el” ifadesini, sembolik bir tevil ile Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olarak açıklarlar. Onlara göre Kur’an, Ebû Leheb’in şahsında bu iki halifenin helak olmasını dilemiştir. Bu akıl almaz iddiayı ortaya atan Bâtını yazarlar, kendilerini sözde Ehli Beyt’e aşırı sevgi duyan samimi müminler gibi göstermeye çalışırlar. Hz. Ali soyuna duydukları bağlılık yüzünden Ebû Bekir ve Ömer’e düşman olmuşlar da Kur’an bile onları lanetlemiş gibi bir algı yaratırlar. Halbuki bu yorum hem tarihsel hem lafzi bağlamdan bütünüyle kopuk, kasıtlı bir tahriftir. Bâtıniler bu ve benzeri asılsız iddialarla dolu kitaplar kaleme almış, bu yolla Ehli Sünnet inancını zedelemeye çalışmışlardır.

Yukarıdaki örnekler, Bâtınıliğin İslam’ın özüne ne denli aykırı ve yıkıcı yorumlar getirebildiğini göstermektedir. Gazali, *Fedâihu’l-Bâtınıyye*’de ve diğer eserlerinde bu tür sapkın görüşleri teker teker zikredip cevaplandırır. Onun temel stratejisi, Bâtını iddiaların iç yüzünü avamın anlayacağı şekilde ortaya koymak olmuştur. Nitekim Gazali, Bâtınilerin ortaya attığı bu absürt görüşlerin İslam’ın temel öğretilerini bozmak ve Müslümanların imanlarını çürütmek amacıyla uydurulduğunu vurgular. Halkı, bu gibi hezeyanlara karşı uyaran Gazali, Müslümanların bu sapkın akıma karşı bilinçli olmalarını istemiştir. Bu çabası neticesinde Gazali, birçok kişinin zihninde Bâtınıliğin gerçek yüzünü ifşa etmeyi başarmıştır (Gazali, 1993, s.10).

7. Gazali’nin *el-Mustazhirî* Eseri Bağlamında Bâtını Öğretilerin Teolojik Kritiği

Gazali, Bâtınılikle mücadelesinde, hareketin teolojik temellerine de inerek Bâtınıliğe detaylı eleştiriler yöneltmiştir. Gazali’nin Bâtınıliğe yönelik eleştirileri, eserin ilerleyen bölümlerinde

ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Ancak bu eleştiriler, temelde şu beş başlık altında toplanabilir: 1. Ulûhiyet anlayışı, 2. Nübüvvet, 3. Ahiret inancı, 4. İmamet ve masum imam doktrini, 5. Talim ve te'vil yöntemi. Gazalî bu konularda Bâtınilerin ana akım İslami anlayıştan saptığını vurgulayarak bazen onların görüşlerini çarpıcı ithamlarla nitelendirmiştir. Gazalî'nin belli başlı teolojik eleştirileri şu şekildedir:

7.1. "İki Tanrı" İthamı (Tevhit Meselesi): Gazalî, Bâtınilerin ulûhiyet anlayışını tenkit ederken, onların öğretilerinde adeta iki Tanrı inancı varmış gibi bir sonuç çıktığını iddia etmiştir. Bu oldukça ciddi bir suçlamadır, zira İslam inancının temeli tevhit, yani Allah'ın birliği prensibidir. Daftary'e göre, Bâtını (özellikle İsmaili) kozmolojisinde Allah, o kadar aşkın ve ulaşılmaz kabul edilir ki O'ndan doğrudan doğruya maddi âleme bir etki gelmez denir. Allah; önce ilk Akıl'ı (Küllî Akıl) yaratmış, ilk Akıl da ilk Nefs'i (Küllî Nefs) yaratmış, sonra kozmik hiyerarşi böylece devam ederek âlem meydana gelmiştir. Bu neo-platonik *sudûr* (emanation) nazariyesinde, Allah ile âlem arasına bir dizi ara varlık girmektedir. Gazalî, Bâtınilerin bu öğretilerini değerlendirirken, ilk Akıl'ı sanki ikinci bir ilah gibi algılamış ve "onlar Allah'tan başka bir yaratıcı ilke daha koyuyorlar" sonucuna varmıştır. Halbuki İsmaili metinlerinde ilk Akıl, Allah'tan bağımsız bir ilah olarak görülmez; bilakis Allah'ın "ol" emriyle yaratılmış ilk zuhurdur. Yine de Gazalî, bu girift kozmolojinin pratikte halkın zihnini karıştıracağını, insanların tevhitte uzaklaşıp şirke kayabileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla Bâtını inanç sistemini, tevhit ilkesini zedelemekle eleştirir. Ancak modern araştırmalar, Gazalî'nin Bâtınılere yönelttiği "iki tanrıçılık" suçlamasının, bir miktar yanlış anlama içerdiğini de gösteriyor: Zira İsmaililer Allah'ın zatını mutlak bir gizlilikte tutarken evreni açıklamak için felsefi bir model geliştirmişlerdir; bu modelde Tanrı'nın bir ortağı veya ikinci bir ilah yoktur, ama yaratma fiili dolaylı şekilde izah edilir (Daftary, 2007, s. 7).

7.2. Sudûr Nazariyesi ve Âlemin Ezeliliği Tartışması: Gazalî, Bâtınilerin sudûr nazariyesini benimsediklerini söyleyerek onları filozoflarla aynı çizgide eleştirir. Sudûr nazariyesi, varlığın Allah'tan taşma yoluyla meydana geldiğini, yani evrenin zaman dışı bir süreçle emânasyonla vücut bulduğunu ileri süren görüştür. Bu görüş, Aristocu anlamda olmasa da evrenin bir başlangıcı olmadığı izlenimini verebilir ki bu da âlemin ezeliliği tartışmasını akla getirir. Gazalî, Farabi, İbn Sina gibi filozofları âlemi ezeli kabul etmekle suçlamış ve bunu küfre varan bir hata olarak görmüştür. İsmaili metinlerde ise durum biraz farklıdır: Onlar, Allah'ın "Bir"lik makamından ilk zuhurun (ilk Akıl) meydana gelişini *ibdâ'* (başlangıçta yaratma) kavramıyla açıklarlar. İbdâ', yoktan var etme anlamına gelir ancak zaman mefhumundan bağımsız olarak düşünülür. Yani evrenin bir başlangıç anı vardır ama bu an, zamanın dışında metafizik bir andır; Allah, "Ol!" dediğinde ilk varlık (Akıl) var olmuştur, ardından sudûr süreci başlamıştır. Bu anlayış, klasik yaratılış doktrininden farklı olsa da evreni tamamen Allah'tan ayrı bir ezeliyetle nitelemek istemez. Gazalî ise bu inceliklerle uğraşmaz; onun gözünde Bâtıniler ve filozoflar, yaratılışı kademe kademe anlatarak Allah'ın mutlak kudretini gölgelemektedirler (Avcu, 2018, s. 209). O, Allah'ın dilediği anda tek bir emirle âlemi yarattığına iman edilmesini, Akıl, Nefs vs. gibi ara süreçlerin sıradan müminler nazarında kafa karışıklığına yol açacağını vurgular. Gazalî'nin sudûr nazariyesine yönelik eleştirisindeki bazı teknik noktaların Şii-İsmaili kaynaklarca tam anlaşılmadığı ya da çarpıtıldığı da belirtilir. Örneğin, Şehristânî, İsmaililerin yaratılış teorisini anlatırken sudûr ve ibdâ' kavramlarını detaylandırır ve onların aslında Allah'ın yaratıcı sıfatını tümünden inkâr etmediklerini, sadece farklı terminoloji kullandıklarını belirtir (Şehristânî, 2005, s.132). Yine de Gazalî perspektifinden bakıldığında Bâtınilerin bu kozmolojisi fazlasıyla felsefi ve

İslam'ın saf tevhit inancına yabancıdır (Gazali, 2018, s. 123).

7.3. Nübüvvet ve Ahiret Anlayışı: Gazali'nin Bâtnilere yönelttiği eleştirilerden biri de onların peygamberlik ve ahiret hakkındaki yorumlarına dairdir. İsmaili öğretide peygamberler (nebîler), insanlığa zahiri öğretirler ve şeriatlar getiren elçiler olarak kabul edilirler ancak bu öğretilerin Bâtnını anlayıp açıklayacak olanlar imamlardır. Bu nedenle İsmaililer, zahiren son peygamber Hz. Muhammed olsa da imamlar vasıtasıyla vahyin yaşayan bir boyutunun devam ettiğini savunurlar (Kuleynî, t.y., s. 591). Bu durum, Sünni düşüncede peygamberlik ile imamet arasındaki keskin farkı bulanıklaştırdığı için Gazali tarafından tepkiyle karşılanır. Gazali'ye göre, Hz. Muhammed ile nübüvvet kapısı kapanmıştır ve ondan sonra hiç kimse ilahi bilgi konusunda peygamberin yerini alamaz; imamların, peygamberin yetkilerini âdeta devralması fikri İslam'a aykırıdır. Ahiret meselesine gelince: Bazı Bâtni grupların ahiret azabını ve cennet nimetlerini *simgesel* yorumladıkları, cennet ve cehennemi fiziksel mekânlar değil de ruhani hâller olarak gördükleri bilinir. Gazali, bu tür yaklaşımları da inkârcılığa varan Bâtnilik olarak eleştirir. Çünkü İslam inancında ahiret; cennet, cehennem, hesap, mizan gibi belirli inanç unsurlarını içerir ve bunların hakikat olduğuna inanmak esastır. Gazali, Bâtnilerin “zahirine bakarsan namaz kıl, Bâtnına bakarsan namaz demek imama bağlılıktır” veya “zahirine bakarsan cennet cehennem var, Bâtnına bakarsan cennet imamı bilmek, cehennem imama yabancı kalmaktır” gibi görüşlerini şiddetle reddeder. Ona göre bu, insanları sorumluluktan kaçmaya sevk eden bir aldatmacadır. Nübüvvetin ve ahiretin bu şekilde içinin boşaltılması, dini sadece birkaç kişinin tekelindeki manalar bütününe indirgemektedir ki bu asla kabul edilemez (Gazali, 2018, s. 119).

7.4. Tâlim Doktrini ve Masum İmam Eleştirisi: Gazali'nin belki de en yoğunlaştığı nokta, Bâtni tâlim doktrini ve onun ayrılmaz parçası olan masum imam inancıdır. *Tâlim*, Arapça “öğretme” demektir; Bâtni literatürde ise “gerçeği insana öğretecek, yanılmaz bir öğretmen zorunluluğu” anlamında kullanılır. İsmaililer, “Her ilmin bir öğreticisi olmalıdır, din ilminde de bu öğretici masum imamlardır. İnsan akli tek başına doğruyu bulamaz, mutlaka bir imama tâbi olmalıdır.” derler. Gazali bu görüşe karşı *El-Munkız mine'd-Dalâl* adlı eserinde ve diğer bazı risalelerinde kapsamlı cevaplar vermiştir. Gazali'nin yaklaşımı özetle şöyledir: İnsan akli tek başına her hakikati bulamayabilir ama Kur'an, sünnet ve ulemanın icması gibi kaynaklar bize yeterlidir. Peygamber Efendimiz dini tebliğ etmiş, dört halife ve diğer âlimler bu dini yaşamış ve bizlere aktarmıştır. Bu zincirde kopukluk yoktur ki araya yeni bir “masum imam” sokmak gereksin. Dahası, Gazali der ki: “Gerçekten masum bir imama ihtiyaç varsa, hangi imamın masum olduğunu nasıl bilebiliriz? İsmaililer kendi imamlarının masumiyetine inanıyor, diğerlerini reddediyor; On İki İmam Şiîleri farklı bir imam listesine inanıyor; diğer gruplar bambaşka imamlar çıkarıyor. Bu durumda ortada akılla çözülemeyecek bir *kısır döngü* oluşuyor: “Akla güvenmeyin, imama uyun.” diyorlar ama kimin gerçek imam olduğunu bulmak için de yine bir değerlendirme (akıl yürütme) yapmak gerekiyor (Gazali, 2018, s. 119). Gazali bu noktada Bâtnileri tutarsızlıkla suçluyor. Ona göre *tâlim akîdesi*, aslında insanları kör bir taklide sürüklemekten başka bir işe yaramaz. Bâtniler bu doktrinle insanların düşünme melekelerini felç ederek onları tamamen kendi imamlarının buyruğuna sokmak istemektedir. Gazali ise selef âlimlerinin icmasına, Kuran ve hadislerin zahirine ve makul akıl prensiplerine dayanarak ilimde yol alınabileceğini, bunun için gizli bir imama mutlak teslimiyet gerekmediğini savunur. Masum imam iddiasını da “Peygamber varken masum imama ne gerek var; Peygamber'den sonra da masumiyet iddiası dine aykırıdır.” diyerek reddeder. Bu yönüyle Gazali, Bâtniliğin belki de belkemiği olan otorite iddiasını çökertmeye çalışmıştır (Gazali, 2018, s. 119).

Gazali'nin teolojik eleştirileri, büyük ölçüde Sünni itikadın temel prensiplerini savunma gayreti olarak yorumlanabilir. O, yerleşik akaide aykırı gördüğü unsurları şiddetle hedef almış, hatta zaman zaman Bâtnilerin görüşlerini karikatürize ederek onların saygınlığını zedelemeye çalışmıştır. Örneğin "iki tanrıya inanıyorlar" ithamı veya "ahireti inkâr ediyorlar" demesi, düz bir İsmaili metin okumasıyla tam örtüşmeyebilir. Ancak Gazali'nin amacı, sade dindarları uyarmak ve korumak olduğu için, meseleyi en çarpıcı ve net haliyle ortaya koymak istemiştir. Bu da polemik üslubunun bir parçasıdır. Nitekim onun yazdıklarını okuyan bir sıradan Sünni mümin, Bâtnilerin ne kadar tehlikeli sapkınlar olduğunu düşünüp onlardan uzak durmayı tercih edecektir. Gazali bu hedefinde başarılı da olmuştur; geniş halk kitleleri nezdinde Bâtnilik "dinsizlikle eş değer bir sapıklık" olarak damgalanmıştır. Özetle, Gazali, Bâtniliğin teolojik argümanlarını çürütürken yer yer bağlamından koparma veya abartma yöntemi kullanmış olsa da büyük resimde İslam'ın temel öğretilerini muhafaza etme misyonunu yerine getirmiştir.

8. Gazali'nin Bâtnilikle Mücadeleye Adadığı Diğer Eserler

Gazali'nin ilmî külliyyatı incelendiğinde, Bâtnilik ile giriştiği fikrî mücadele, sadece bir mezhep eleştirisinden ibaret olmayan, aynı zamanda kelami, fikhî ve epistemolojik bir savunma hattı şeklinde örgütlenmiş çok katmanlı bir teolojik strateji olarak öne çıkar. O, hayatının farklı dönemlerinde kaleme aldığı birçok eserde doğrudan ya da dolaylı olarak Bâtniliğe karşı eleştiriler yönelmiş; bazen bu mücadeleye tümüyle hasredilmiş risaleler, bazen de genel eserlerinde satır aralarına serpiştirilmiş eleştirilerle bu çizgisini sürdürmüştür.

En başta gelen metin *Fedâihü'l-Bâtıniyye*, Gazali'nin Bâtnilik karşıtı mücadelesinin manifestosu niteliğindedir. Bu eser, Bâtni düşüncenin inanç temellerini ve metodolojik varsayımlarını sert biçimde eleştirerek mezhebin iç tutarlılığını sorgular ve tâlim doktrinine yönelik epistemolojik bir çözümleme sunar (Gazali, 1993, s. 15–112). Bâtnilerin akıl yürütme biçimleriyle mücadele ise özellikle *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* adlı risalede öne çıkar. Gazali burada mantık ilkeleri üzerinden doğru kıyas yöntemlerini açıklarken zımnen Bâtnilerin yanlış çıkarımlarına doğrudan karşılık verir (Gazali, 2016, s. 23–55).

Yine, *Kavâsimü'l-Bâtıniyye* ve *Hucetü'l-Hak* gibi metinler, Bâtni akımlara yönelik daha doğrudan polemikler içeren risaleler arasında yer alır. Bu eserlerde Gazali'nin amacı, sadece entelektüel bir karşı argüman üretmek değil; aynı zamanda Bâtniliğin toplumsal ve siyasî tehdidine dikkat çekmektir (Makdisi, 1981, s. 201–210).

Öte yandan, doğrudan Bâtniliğe hasredilmemiş olmakla birlikte, Gazali'nin diğer temel eserlerinde de bu mezhebe yönelik önemli göndermeler yer alır. Örneğin *el-Münkız mine'd-Dalâl*, Gazali'nin entelektüel serüvenini anlattığı otobiyografik eseri olup burada filozofları, kalamcıları, sûfîleri ve özellikle de Bâtnileri mercek altına alır. Tâlim doktrinine yönelik eleştirileriyle mezhebin akli askıya alan yapısını ifşa eder (Gazali, 2018, s. 55–66).

el-Mustaşfâ, her ne kadar fıkıh usulüne dair bir başyapıt olsa da kıyas ve içtihat bahislerinde Bâtniliğin temel argümanlarını çürütmeyi amaçlar. Gazali, burada imamın varlığını yeterli gören ve ichtihadı gereksiz bulan Bâtni yaklaşıma karşı, kıyasın ve aklî muhakemenin dinî hayattaki zorunluluğunu savunur (Gazali, 1993, c. 2, s. 285–296).

Gazali'nin en meşhur eseri olan *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, zahir ve bâtin dengesini kurmaya yönelik çabasıyla öne çıkar. İbadetlerin yalnızca sembolik değil, aynı zamanda ruhsal derinliğe sahip olduğu fikrini işlerken Bâtniliğin ibadetleri tamamen sembolize eden anlayışını eleştirir. Ona göre bu tür bir indirgeme, dinin hem dışsal hem de içsel bütünlüğünü bozar (Gazali, 2002, c. 1, s. 113–

126).

Ayrıca *Fayşalü't-Tefrika* ve *Esâsü'l-Kıyâs* ve *Ķânûnü't-Te'vîl* gibi eserlerde de Bâtıniliğe yönelik doğrudan ya da dolaylı eleştiriler dikkat çeker. *Fayşalü't-Tefrika* aşırı tevîlin zındıklıkla sınırdaş olduğunu tartışırken *Kanunü't-Te'vîl*, gelişigüzel yorumların İslâm'ın anlam dünyasını istismar ettiğini ortaya koyar. Burada Gazalî'nin şer'î nassların yorumu için kurallar bütünü önerdiği ve keyfî tevillerin reddedilmesi gerektiği yönündeki tavrı, Bâtıniliğin hermenötik yaklaşımına doğrudan bir reddiye niteliğindedir (Gazalî, 2021a, s. 44–62; 2017a, s. 17–29).

Bu eserlerin ortak noktası, Gazalî'nin sadece Bâtınilik karşıtı bir polemikçi değil, aynı zamanda epistemolojik ve metodolojik bir müdafî olarak konumlanmasıdır. O, bir yandan nassın zahiri anlamını korurken diğer yandan tasavvufî derinliği meşru zeminde yeniden yorumlamaya çalışır. Böylece, İslâm düşüncesinde hem aklın hem de maneviyatın muhafazası yönünde bir ortodoksi inşa eder. Gazalî'nin eserleri, bu açıdan sadece döneminin polemiklerine yanıt vermekle kalmaz; sonraki yüzyıllar boyunca Sünnî düşüncenin bîatını yorumlara karşı direncinin teorik zeminini oluşturur.

9. Gazalî'nin *el-Mustazhirî* Eseri Bağlamında Haşhaşiliğin Gnostik ve Düalist Özellikleri

Gazalî ve diğer sünnî âlimlerin eleştirdiği Bâtını/İsmailî öğretinin daha iyi anlaşılabilmesi için, bu öğretinin temel karakteristiklerini ana hatlarıyla gözden geçirmek gerekir. İsmailî düşünce, İslâm ilahiyatında alışılmışın dışında bazı özellikler taşır; bunların başında felsefî bir üslup ve gnostik (irfanî) bir yapı gelir. Tarihsel süreçte İsmailîlik, geniş bir coğrafyada farklı kültürlerle temas kurarak gelişmiş; bu etkileşim sonucunda Antik Yunan felsefesi, Yeni-Platonculuk, Gnostisizm ve Hermetizm gibi akımlardan etkilenmiştir. Bu etkinin bir sonucu olarak İsmailî doktrinde belirgin bir senkretik yapı ortaya çıkmıştır: İslâmî motifler ile kadim hikmet geleneklerinden alınan unsurlar iç içe geçmiştir. Özellikle düalist bir bakış açısı, İsmailî düşüncenin çeşitli katmanlarında açık şekilde hissedilir. Aşağıda İsmailîliğin öne çıkan bazı düalist ve ezoterik prensipleri maddeler hâlinde özetlenmektedir (Gazalî, 1993, s. 23-33):

9.1. Mutlak Aşkın Tanrı ve İlk Zuhur: İsmailî akidede Allah, o kadar aşkın ve tasavvurun ötesindedir ki, O'nu herhangi bir sıfatla tanımlamak imkânsız görülür. Hatta bazı İsmailî metinlerde Allah'a "Varlık" bile denmez çünkü O, varlık ve yokluk kategorilerinin ötesindedir. Bu mutlak teklik makamında Allah'tan doğrudan doğruya bir şey sudur etmez; ilk önce "ilk akıl" veya "küllî akıl" denilen bir varlık Allah'ın "Ol" emriyle yoktan yaratılır (*ibdâ'* edilir). Küllî akıl, Allah'ın mükemmel bir yansıması gibidir fakat ilah değildir; yaratılmıştır. Sonra küllî akıldan küllî nefis sudur eder, ondan felekler ve menziller hiyerarşisi doğar. Bu şema, Allah'ın hem mutlak birliğini korumak hem de evrenin var oluşunu açıklamak için geliştirilmiştir. Ancak bu açıklama, sünnî teolojiye göre oldukça farklı ve felsefidir.

9.2. Ruhani Alem – Cismani Alem Ayrımı: İsmailî kozmolojide alem, ruhanî (manevî) ve cismanî (maddî) olmak üzere ikili bir yapıya sahiptir. Ruhani âlem, maddeden arınmış saf varlık mertebelerinden (akıllar, nefisler, melekût alemi vs.) oluşur ve hiyerarşik bir düzene sahiptir. Cismanî alem ise bizim yaşadığımız somut evrendir: Yıldızlar, gezegenler, fiziksel yasalar ve dünyamız bu katmana dahildir. Ruhani âlem süreklidir ve bozulmaz; cismanî âlem ise zaman ve mekân içinde değişir, bozulur. İnsan bu iki âlemin kesişim noktasıdır: Ruh yönüyle ruhani âleme, bedeni yönüyle cismanî âleme aittir. Bu düalist bakış, İsmailîlerin dini yorumu açısından önem

taşır çünkü cismani olan her şeyin bir de ruhani karşılığı ve sembolik manası vardır.

9.3. Zahir – Bâtın Ayrımı: İsmaili öğretinin en meşhur yönü, zahir-bâtın ikiliğidir. Her dinî emir ve her kutsal metin, zahirî anlamının yanı sıra bir de bâtnî anlama sahiptir. Zahirî anlam, avam halk içindir ve dinin görünen yüzünü oluşturur; bâtnî anlam ise seçilmişler içindir ve dinin deruni özüdür. Örneğin zahiren namaz, belli vakitlerde yapılan bedenî bir ibadettir; bâtnen namaz, Allah'a sürekli uyanık olmak, O'nu akıldan çıkarmamak manasına gelebilir. Yine zahiren abdest beden temizliği; Bâtınen kalbi günahlardan arındırmak olarak tefsir edilebilir. Bu tür bâtnî tefsirleri elbette ki herkes yapamaz; İsmaili inanca göre bu yetki imamlara ve onların tayin ettiği *dâîl*lere aittir. Zahir-bâtın ayrımı, dini anlama konusunda çift katmanlı bir epistemoloji sunar: Dış yüzeyde şeriatın kanunları yürürken iç yüzeyde daha derin hakikatler saklıdır (Gazali, 1993, s. 23-33).

9.4. Nübüvvet – İmamet Sürekliliği: İsmaililikte peygamberler gelip geçicidir ancak onların getirdiği bilginin özü, imamlar aracılığıyla kesintisiz biçimde sürer. Her peygamber (nebî) kendi dönemine özgü bir şeriat getirir. Nebî vefat ettiğinde, onun bâtnî bilgisine sahip olan vasî (halef) devreye girer. Bu vasî, aynı zamanda ilk imam olarak kabul edilir. İsmaili şemasına göre Hz. Muhammed bir nebîdir ve zahiri İslam şeriatını getirir; onun vasisi ve ilk imamı ise Hz. Ali'dir. Bu noktadan itibaren İmamet kurumu başlar. Peygamber zahiri, imam ise bâtnî temsil eder. Bu döngü içinde İsmaililer, imamı "konuşan Kur'an" olarak görür. Kur'an'ın nasıl bir zahiri ve bâtnî varsa, Peygamber de dini zahiri yönüyle tebliğ ederken imam, dinin bâtnî yorumlarını nesilden nesile aktarır. Bu anlayış, imamı adeta yaşayan bir vahiy kaynağı konumuna getirir ki Gazali gibi sünni âlimlerin en çok itiraz ettiği noktalardan biri de budur. İsmaili düşünceye göre evren, hiçbir zaman imamsız kalmaz; her devirde bir "kâim bi'l-emr" (dini ayakta tutan) imam bulunur. Hatta peygamberlerin yaşadığı dönemlerde bile gizli bir imam zinciri varlığını sürdürür (Gazali, 1993, s. 23-33).

9.5. Ruh – Beden İlişkisi: İsmaili epistemolojide ve kozmolojide ruh-beden ilişkisi de bir başka düalist unsurdur. İnsan ruhu, yüce ve latif olan ruhani âlemden gelir; beden ise topraktan yaratılan cismani bir kaptır. İnsan yeryüzünde bu iki yönünün mücadelesini yaşar. Nihai gaye, ruhun beden kayıtlarından kurtulup tekrar aslına, yani ilahî olana dönmesidir. Bu kurtuluş, gnosis (irfan, mârifet) ile yani hakikatin bilgisine ermekle mümkündür. Bâtınlığın bütün gayreti de müminleri bu bilgiye erdirmektir. Onlara göre zahir şeriat bu yolculukta bir *başlangıç noktası*dır fakat kişi zamanla ilerleyip hakikatin özüne vakıf olunca zahiri ibadetler sembolik birer kabuk olarak arkada kalabilir. Ruh-beden ikiliğine verilen önem, ahiret tasavvurlarına da yansır: İsmaili metinlerde cennet, ruhun nurani âleme yükselmesiyle bir olma hâli; cehennem ise ruha dair cehaletin ve cismani bağların neticesi olarak bir düşüş hali şeklinde yorumlanabilir. Yani mekân değil, hal olarak anlaşılır (Gazali, 1993, s. 23-33).

Yukarıda sıralanan özellikler, İsmaili-Bâtını düşüncenin Sünni ortodoksiden hangi açılardan ayrıldığını gösterir. Bu özelliklerin tümü, Gazali'nin eleştirilerine konu olmuştur. Gazali, İsmaililerin bu gnostik ve düalist söyleminin avamın din anlayışını tahrip edeceğini düşünmüştür. Haklılık payı vardır zira yeterli altyapısı olmayan kişiler zahir-bâtın dengesi gibi incelikleri kavramakta zorlanabilir veya zahiri bütünüyle inkâr eden bir sapmaya (Bâtınlık) ya da bâtnî anlamı yok sayan katı bir zahiriliğe kayabilir. İsmaililik ise ilk uç noktayı temsil ettiğinden Gazali gibi âlim, toplumu koruma içgüdüsüyle bu akımı hedef almışlardır.

Öte yandan, İsmaili düşünceye daha tarafsız bir perspektiften bakıldığında onun İslam felsefesi ve tasavvuf geleneğine bazı katkılarda bulunduğu da görülür. Örneğin insanın marifet yoluyla olgunlaşması anlayışı, bedene indirgenmeyen bir din tasavvuru ve sembolik dilin kullanımı gibi unsurlar; sonraki dönem sünni sufiler tarafından –Ehl-i Sünnet sınırları içinde kalmak şartıyla– değerlendirilir. Nitekim İbn Arabî gibi büyük mutasavvıfların eserlerinde de zahir-bâtın dengesi ve âlem tasavvuru gibi konular ele alınırken aralarında doğrudan bir ilişki olmasa da İsmaili geleneğin gnostik mirasına dair izler sezilir. Ancak Gazali'nin yaşadığı dönemde sünnilik ile İsmaililik arasındaki sınırlar oldukça keskindir. Bu nedenle Gazali, herhangi bir sentez arayışına yönelmek yerine, açık ve kesin bir reddiye ile karşı tarafla arasına net bir çizgi çeker.

Özetle, İsmaili düşünce İslam düşünce tarihinin alışılmış çerçevesinin dışında kalarak alternatif bir paradigma ortaya koymuştur. Bu paradigmanda çift katmanlı bir dünya, çift katmanlı bir din anlayışı ve seçkin bir kurtuluş yolu vardır. Gazali'nin misyonu ise bu paradigma karşısında sünnilik birliğini ve basit sadeliğini korumak olmuştur (Gazali, 1993, s. 23-33). Onun gayreti, İslam'ın herkesçe anlaşılabilir, akla uygun ve kaidelere bağlı bir din olarak kalması içindir.

10. Gazali'nin *el-Mustazhirî* Eseri Bağlamında Haşhaşiliğe Karşı Mücadelenin Önemi

İmam Gazali'nin Bâtıniliğe yönelik eleştirel yaklaşımı, İslam düşünce tarihinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Fikir ve inanç dünyasında yaşanan bir kriz karşısında hem ilmî hem de siyasi cephede sorumluluk alarak ortaya çıkan Gazali, bu mücadeleyi çok boyutlu şekilde yürütmüştür (Griffel, 2009, s. 112). Gazali, Bâtınlık hareketini sadece farklı bir mezhep olarak görmemiş, İslam ümmetinin birliğini ve sosyal düzenini tehdit eden bir fitne olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle yazdığı eserlerle Müslümanların zihninde oluşabilecek şüpheleri gidermeyi ve Bâtını propagandanın etkisini kırmayı hedeflemiştir (Gazali, 1993, s. 47-49). Onun çabaları, mezhebî parçalanmanın önüne geçerek toplumsal istikrarı güçlendirmiştir.

Gazali'nin Bâtıniliğe yönelik tenkitleri, akıl ile nakil arasında yaşanan gerilime dair de çözüm sunmaktadır. Bâtıniler, akli mutlak surette imamın otoritesine teslim ederken, Gazali akli vahyin sınırları içinde bir nimet olarak görmüştür (Griffel, 2009, s. 115-118). Bu yaklaşım, kelim ve tasavvuf arasında uzlaşma zemini yaratmış, İslam ilim geleneğinde akli melekeleri dışlamadan mistik yönelişlere alan açmıştır (Shihadeh, 2014, s. 89).

Gazali yalnızca dinî tartışmalar yürütmemiş, aynı zamanda siyasal meşruiyetin korunması gerektiğini savunmuştur. Abbasi hilafetine bağlılığı teorik temellere oturtmuş, Selçuklu sultanlarının otoritesini ise İslam dünyasında düzenin teminatı olarak görmüştür (Makdisi, 1981, s. 193-195). Bu bağlamda Gazali, sadece bir âlim değil, düzeni tesis etmeye çalışan bir siyasal düşünür olarak da tanımlanabilir.

Gazali'nin Bâtınlık karşıtı eserleri, sadece kendi dönemini değil, sonraki yüzyılları da etkilemiştir. Özellikle Osmanlı âlimlerinden Taşköprüzâde ve Kemalpaşazâde gibi isimler, onun argümanlarını temel alarak Hurufilik gibi yapılarla mücadele etmişlerdir. Bu etki, Gazali'nin reddiyelerinin İslam düşüncesindeki sapmalara karşı geliştirilen entelektüel reflekslerin bir modeli hâline geldiğini göstermektedir.

Gazali'nin eserlerinde tasvir ettiği bätini profili, bu harekete yönelik temkinli ve mesafeli bir tutumun yerleşmesini sağlamıştır. Onun dili yer yer sert ve dışlayıcı olsa da bu yaklaşım, halkın büyük kısmını İsmaili doktrinden uzak tutmuştur (Daftary, 2007, s. 412). Bunun sonucunda Sünnilik'in kitlesel hâkimiyetinin sürekliliği sağlanmıştır.

Sonuç

Gazali'nin Bâtıniliğe eleştirel yaklaşımı, döneminin ihtiyaçlarına verilmiş güçlü bir cevap olarak tarihe geçmiştir. Onun yöntemi, önce Bâtıniliğin ne olduğunu iyice anlamak, sonra onların iddialarını hem aklen hem naklen çürüterek insanlara sunmak biçiminde olmuştur. Bu metodik ve sistematik yaklaşım, bugün bile incelendiğinde takdir toplamaktadır. Gazali, düşünsel cesareti, derin ilmi ve etkili kalemiyle tehlikeli gördüğü bir akımı geriletmiş; böylece "Hüccetü'l-İslam" unvanını hak edecek bir hizmet ortaya koymuştur. Onun görüşlerini açık ve anlaşılır şekilde ifade etmesi, sadece elit zümreye değil, yöneticisinden avamına kadar geniş bir kitleye hitap edebilmesi, başarısının anahtarlarından biridir. Gazali bize, bir ilim adamının toplumsal sorumluluk üstlenip inisiyatif olarak neler yapabileceğinin güzel bir örneğini sunar. Bu bakımdan, Gazali'nin Bâtınlık karşısındaki mücadelesi, ilmin hem kılıç hem kalkan olabildiği nadir vakalardan biridir ve İslam kültür tarihinin unutulmaz sayfaları arasında yerini almıştır.

Gazali'nin Bâtıniliğe, özellikle İsmaili düşünceye yönelik eleştirileri, yalnızca bir mezhep tartışmasının ötesinde, İslam düşünce tarihinde epistemolojik, teolojik ve siyasal kırılma noktalarını yansıtan çok katmanlı bir müdahale niteliği taşımaktadır. Gazali, Bâtıniliğin bilgiye ulaşımı yalnızca masum imamlara özgüleyen kapalı sistemini, dinî otoritenin doğrudan vahiy kaynaklarına dayalı şeffaf doğasını tehdit eden bir sapma olarak görür. Ona göre, te'vilin sınırsızlığı ve talim doktrini hem akli hem de naklî delillerle bağdaşmayan bir keyfîlik üretmektedir.

Araştırma sonucunda ulaşılan temel bulgu, Gazali'nin bu eleştirileri aracılığıyla yalnızca Ehl-i Sünnet kelimasını savunmakla kalmadığı, aynı zamanda Abbâsî-Selçuklu siyasal düzeninin meşruiyetini de tahkim etmeye çalıştığıdır. Bu yönüyle onun reddiyeleri, dini düşüncenin sınırlarını belirlemek kadar, siyasal otoritenin korunmasına yönelik stratejik bir söylem işlevi de görmektedir. Bu çerçevede *Fedâihu'l-Bâtıniyye* ve *el-Mustazhiri*, hem kelâmî tartışmaların bir parçası hem de ideolojik bir savunma hattı olarak değerlendirilmelidir. Gazali'nin yaklaşımı, İslam düşüncesinde din-siyaset ilişkisinin nasıl şekillendiğini gösteren önemli örneklerden biridir.

Kaynakça

- Arayancan, A. A. (2022). *Hasan Sabbah ve Alamût*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Avcu, A. (2018). *Horasan-Mâverâünnehir'de İsmâîlîlik*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları.
- Bağdadi, A. (2011). *Mezhepler arasındaki farklar* (E. R. Fırlalı, Çev.). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bâkılânî, E. B. M. (2020). *Keşfu Esraril Bâtıniyye* (A. Aslan, Thk.). İstanbul: İrsad Kitabevi.
- Cüveynî, A. A. M. (2013). *Târîh-i Cihangüşa* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Daftary, F. (2007). *The Ismailis: Their history and doctrines* (2. bs.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gazali. (1986). *Mişkâtü'l-Envâr* (A. İ. Seyrevân, Ed.). Kahire: Darü'l-Kütüb.
- Gazali. (1993). *Fedâihu'l-Bâtıniyye* (A. İlhan, Çev.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gazali. (1994). *el-Mustasfâ* (Y. Apaydın, Çev.). İstanbul: Rey Yayıncılık.
- Gazali. (2002). *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn* (A. Serdaroğlu, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.

- Gazali. (2013). *Mi'yâru'l-İlm* (A. Durusoy & H. Hacak, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Gazali. (2016). *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* (İ. Çapak, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Gazali. (2017a). *Kânûnü'l-Küllî fi't-Te'vîl* (A. Ateş, Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Gazali. (2017b). *Kavâsimu'l-Bâtıniyye* (A. Ateş, Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Gazali. (2018). *el-Münküzü Mine'd-Dalâl* (O. Arpaçukuru, Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Gazali. (2021a). *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka* (M. Uyanık & A. Akyol, Çev.). Ankara: Elis Yayınları.
- Gazali. (2021b). *Tehâfütü'l-Felâsife* (İ. Karagözoğlu, Çev.). İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Griffel, F. (2009). *Al-Ghazali's philosophical theology*. Oxford: Oxford University Press.
- Hammadî, M. (1948). *Bâtıniler ve Karmatîlerin iç yüzü* (İ. H. Erzen, Çev.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Hodgson, M. G. S. (2005). *The order of assassins: The struggle of the early Nizârî Ismâ'îlîs against the Islamic world*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- İbnü'l-Esîr. (2008). *el-Kâmil fi't-Târih* (A. Özyaydın, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- Kuleynî, E. C. M. (t.y.). *el-Kâfî* (A. Turan & S. S. Karakuş, Çev.). İstanbul: Âl-i Taha Yayıncılık.
- Lewis, B. (2012). *Alamut Kalesi ve Hasan el-Sabbah* (M. Güney, Çev.). İstanbul: Nokta Kitap.
- Makdisi, G. (1981). *The rise of colleges: Institutions of learning in Islam and the West*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Nasr, S. H. (2006). *Islamic science: An illustrated study*. Bloomington: World Wisdom.
- Nevbahî, E. M. H. b. M. (1936). *Fıraku's-Şûa*. Necef: Haydariye Matbaası.
- Nizâmülmülk. (2009). *Siyâsetnâme* (M. T. Ayar, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Numânî, Ş. (2007). *Gazali* (Y. Karaca, Çev.). İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Polo, M. (2003). *Dünyanın hikâye edilişi: Harikalar kitabı* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Reşîdüddîn, F. (2010). *Câmi'u't-tevârih* (E. Göksu & H. H. Güneş, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Shihadeh, A. (2014). *The teleological ethics of Fakhr al-Din al-Razi*. Leiden: Brill.
- Şehristânî, E. (2005). *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal* (M. Öz, Çev.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Tabatabaî, S. H. (1975). *Shi'ite Islam* (S. H. Nasr, Trans.). Albany: State University of New York Press.
- Watt, W. M. (1989). *Gazali: Müslüman aydın* (H. Özcan, Çev.). İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları.